

HOOFDSTUK 5

Kerkelijke tucht

5.1 Inleiding

In 1652 nam de kerkenraad van de Nederduitse gereformeerde kerk in Leiden een stevig besluit. Voortaan zouden de predikanten en ouderlingen de kerkelijke tucht of discipline weer naar de regel van Gods Woord ‘met goede ernst en voorzichtigheid’ gaan uitoefenen. De kerkenraad hoopte zo met name af te rekenen met het groeiend aantal afvallige lidmaten dat diensten van andere gezindten bezocht. De bewuste leden zouden niet alleen van het avondmaal worden geweerd, ze konden ook openbare excommunicatie of afsnijding tegemoet zien. Dit was een sanctie die weliswaar in de kerkorde was opgenomen, maar vrijwel nooit werd opgelegd.¹ Uit de privé-aantekeningen die ouderling Jan Hubrecht van diezelfde vergadering maakte, valt nog op te maken dat de voorgenomen strengheid voornamelijk op papisten betrekking had. Gereformeerden die naar Lutherse of doopsgezinde kerkdiensten gingen, zouden met een mildere vorm van tucht te maken krijgen.²

De genoemde besluiten omtrent de tuchtuitoefening zijn opmerkelijk. Niet dat het verschil in benadering van rooms-katholieken en andere niet-gereformeerde gelovigen vreemd is; dat was gangbaar in de Republiek.³ Uit de tekst volgt dat de kerkenraad zich naar eigen zeggen in de voorafgaande jaren niet of nauwelijks met tuchtmaatregelen had beziggehouden en al helemaal niet met de bestrijding van geloofsafval. Inderdaad zag de Duitse historicus Schilling in de periode 1645-1649 een afname van de zogeheten leertucht ten opzichte van de jaren 1585 en 1589. Tegelijk constateerde hij een toename van het totaal aantal tuchtgevallen.⁴ Bij nadere beschouwing blijkt de belangstelling voor geloofsafval nogal wisselend te zijn geweest. De kerkenraad leek te reageren op situaties, waarin ze een voorbeeld wilde stellen. De hernieuwde botsingen tussen het protestantisme en het rooms-katholicisme rond het midden van de zeven-

¹ De kerkenraad zou ervoor zorgen ‘dat de saecken dewelcke in dit stuck worden aengevangen niet ten halven blijven steecken maar deselve behoorlijk achtervolght ende ten eijnde gebracht worden.’ (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (29-11-1652; 13-12-1652)). Zie over afsnijding ook: Abels, *Nieuw en ongezien*, 40,101; Roodenburg, *Onder censuur*, 115,116,385; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 215.

² RAL, FH, inv.nr. 21 (13-12-1652). Vgl. Van Veen, ‘Kerkelijk opzicht en tucht’, 226.

³ Zie bijv. Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 367,368. Zie voor Amsterdam: Roodenburg, *Onder censuur*, 203,204.

⁴ Schilling, ‘Reformierte Kirchenzucht’, 300.

tiende eeuw vormden zo'n aanleiding.⁵ Ook ten aanzien van andere speerpunten van kerkelijke tucht, zoals onkuisheid, overspel en vertier, laten de cijfers een steeds veranderend beeld zien. Niet alleen het beleid van de kerkenraad speelde mee. De ouderlingen en predikanten moesten vanzelfsprekend ook op de hoogte worden gebracht van de verschillende misstappen.

Dit roept vragen op over de Nederduitse gereformeerde tuchtpraktijk in de periode 1664-1668, die centraal staat in dit onderzoek. Week deze af van het beeld dat uit voorgaande studies oprijst? Met welk wangedrag binnen de gemeenschap werd de kerkenraad geconfronteerd? Welke sancties volgden daarop? In dit hoofdstuk draait het echter niet alleen om de Nederduitse gereformeerde kerk. Ook worden de notulen van andere Leidse kerkbesturen geanalyseerd. Hanteerden deze instellingen andere uitgangspunten bij de door hen uitgeoefende discipline dan de Nederduitse gereformeerde kerk? Met welke zonden kregen zij te maken? Hoe pasten de Leidse kerkelijke fora in het geheel van gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen voor geschilbeslechting? Welke personen wendden zich tot de kerkbesturen en wanneer deden zij dat? Zijn er wat dit betreft nog verschillen waarneembaar tussen de kerkelijke instellingen? Deze vragen zijn als uitgangspunt genomen bij de bestudering van de diverse kerken in Leiden.

Het onderzoek richt zich op alle Leidse kerken en gemeenten waarvan voor de gekozen periode notulen beschikbaar zijn. Het gaat om de Nederduitse gereformeerde kerk, de Waalse gereformeerde kerk en de Vlaamse doopsgezinde gemeente.⁶ De eerste twee behoorden destijds tot de grootste kerkgemeenschappen in Leiden. De doopsgezinden vormden een kleine gesloten groep van ongeveer honderd tot honderdvijftig mensen.⁷ Voordat de onderzoeksresultaten aan bod komen, zal eerst nader worden ingegaan op de opvattingen en regels van de kerken met betrekking tot tucht zoals die in de periode 1664-1668 van kracht waren. Kennis hiervan is noodzakelijk om het onderwerp goed te begrijpen. Aangezien de achterliggende religieuze ideeën door een aantal auteurs al diepgaand zijn beschreven, zal in dit boek worden volstaan met een korte introductie.⁸ Verder zal nog kort worden ingegaan op de wisselende waardering van de tucht door historici.

⁵ Abels, 'Gewetensvrijheid', 317; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme V*, 1024-1028. Zie verder Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 380; Van Deursen, *Kopergeld*, 318. Voor de Leidse situatie: Buisman, 'Kerk en samenleving', 141-142; Sloots, *Cumibertus*, 196, 210-215.

⁶ De Hoogduitse kerk beschikte niet over een eigen kerkenraad. De parochiearchieven zijn voor de bestudeerde periode bijzonder schaars en bevatten geen notulenboeken o.i.d. Het is overigens de vraag of die wat zouden hebben opgeleverd, aangezien de katholieke tucht voornamelijk via de biecht werd uitgeoefend. De remonstranten maakten slechts onregelmatig notulen van hun kerkenraadsvergaderingen. De acta vertonen bovendien geen sporen van tuchtuitoefening tot 1668. De Lutherse kerk, de joodse gemeenschap en de Waterlanders, een groep gematigde mennonieten die zich in 1557 van de overige doopsgezinden afscheidde uit onvrede over de in hun ogen te strikt toegepaste tucht, hebben geen archieven nagelaten in de periode 1664-1668. De tucht in Lutherse en Waterlandse gemeenten was bovendien niet streng, zo blijkt uit sommige onderzoeken (zie Schilling, 'Kirchenzucht', 34-38; Goertz, 'Kleruskritik', 195; Estié, *Nederlandse Lutherse gemeenten*, 64, 65). Vgl. noot 190.

⁷ Bij de hereniging van de Vlaamse doopsgezinden en de Waterlanders in Leiden in 1701 telde de nieuwe gemeenschap in totaal zo'n 300 leden, terwijl de Waterlanders, de grootste doperse groepering in Leiden, in 1675 ongeveer 165 leden hadden (vgl. Van der Zijpp, 'Leiden', 317).

⁸ Zie onder meer Abels, *Nieuw en ongezien*, 24-31; Roodenburg, *Onder censuur*, 115-141; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 193-226; Van Veen, 'Kerkelijk opzicht en tucht', 214-224.

5.1.1 Gereformeerde tucht

De synoniemen 'tucht' en 'discipline' betekenden in de vroegmoderne tijd iets anders dan nu. Tegenwoordig hebben de woorden te maken met straf, gericht op vergelding en afschrikking. Tucht werd echter oorspronkelijk 'toegediend met het doel iemand te onderrichten, te verbeteren en zedelijk te verheffen'.⁹ Met name het laatste aspect stond bij de gereformeerde kerk voorop. Leden die met hun leer of gedrag God en de geloofsgemeenschap te schande hadden gemaakt, moesten met behulp van disciplinaire maatregelen weer met beide worden verzoend. Daartoe plaatste de kerkenraad zondaren eerst tijdelijk buiten de gemeente. Ze bleven dan wel lid, maar deden niet langer volwaardig mee. Zo voorkwamen de ambtsdragers verdere ergernis en het voortwoekeren van de zonde binnen de eigen gemeenschap.¹⁰ Maar daarna hoorde de kerk er wel alles aan te doen om de voorlopig uitgestotenen weer in eigen kring te laten terugkeren. Dit moest volgens de Geneefse reformator Calvijn gebeuren door aansporing en onderwijs, mildheid en inschikkelijkheid en gebed. Wie uiteindelijk beterschap beloofde en daar ook bewijzen van liet zien, was na een schuldbelijdenis altijd weer welkom in de gemeente.¹¹

Kerkelijke tucht was uitsluitend gericht op de 'lidmaten van het lichaam van Christus', d.w.z. de mensen, die na een intensieve voorbereiding en toetsing, openbare belijdenis van hun geloof hadden afgelegd.¹² Alleen zij mochten deel hebben aan het avondmaal, het sacrament dat herinnerde aan de verbondenheid met het lichaam van Christus. De gemeente stond dus gelijk aan de avondmaalsgemeenschap en daarmee aan het lichaam van Christus. Dat bracht hoge morele verplichtingen met zich mee. Van lidmaten werd verwacht dat ze hun verbondenheid met Christus in woord en daad beleden. Zo gebood het avondmaalsformulier hen 'oprechtelijk te wandelen' en 'in waarachtige liefde en enigheid' met elkaar te leven. Wie dat niet deed, was onwaardig om aan het sacrament deel te nemen. Lidmaten die desondanks toch aan de avondmaalstafel plaatsnamen, sloegen geen acht op het lichaam van Christus en zouden een oordeel van God over zich afroepen.¹³ En dat bracht de hele gemeenschap in gevaar. Tucht was daarom nodig om de gemeente te behouden. Het belang van het collectief stond voorop, dat van individuele leden was daaraan ondergeschikt.¹⁴

De kerkelijke discipline kreeg zijn vorm tijdens de synode van Emden in 1571. Afsproken werd dat van de ambtsdragers alleen predikanten en ouderlingen op de avondmaalsgemeenschap zouden toezien; de diakenen hield men erbuiten. De controle bestond onder meer uit huisbezoeken die de ouderlingen en voorgangers kort voor iedere avondmaalsviering moesten afleggen. Zij zochten dan naar eventuele be-

⁹ Zie WNT bij 'tucht'. Het woord 'tucht' in deze betekenis werd gebruikt in toenmalige bijbelvertalingen, vooral met betrekking tot een 'castijende onderwijsinge' van God.

¹⁰ Vgl. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 209.

¹¹ Calvijn, *Institutie IV*, 12.1.5; *Idem, Institutie 1536*, 93-95. Vgl. de *Heidelbergse Catechismus*, zondag 31, vraag 85.

¹² Zie de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* art. 28. De kerk maakte onderscheid tussen lidmaten (leden) en zogeheten liefhebbers. De leden vormden de gemeente, de liefhebbers het gemene volk, d.w.z. de overige kerkgangers.

¹³ *Formulier om het Heijlige Nachmael; Kort begrip der Christelijke religie*, vraag 62. Vgl. 1 Corinthe 11:29.

¹⁴ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203, 204. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 131.

lemmeringen, zoals tot dan toe geheim gebleven misstappen, waardoor leden niet aan het avondmaal zouden mogen gaan. Wanneer lidmaten hun zonden opbiechtten en direct spijt betuigden, was de kous daarmee meestal af. Bij gebrek aan 'boetvaardigheid' kon de kerkenraad beslissen om de zondaar van het avondmaal uit te sluiten of 'af te houden' tot hij of zij alsnog tot inkeer kwam. Het lid kwam zodoende tijdelijk buiten de gemeenschap te staan.¹⁵ Verder hoorden lidmaten ook zelf bij broeders of zusters misdragingen op te sporen. Wanneer ze een heimelijke zonde ontdekten, dienden zij, zonder inmenging van de kerkenraad, de ander te berispen, eventueel in het bijzijn van twee of drie getuigen.¹⁶ Maar bleef de zondaar volharden of was de misstap openbaar, dan was het aan de ouderlingen en predikanten om het in opspraak geraakte lid tot berouw te bewegen. Als een zonde bij meerdere mensen bekend was, moest naar een openbare verzoening gestreefd worden. De kerkenraad kon kiezen tussen een schuldbelijdenis ten overstaan van de hele gemeente, al dan niet anoniem, of alleen tegenover de ouderlingen en predikanten. Een en ander was afhankelijk van de ernst en de ruchtbaarheid.¹⁷

Wanneer de 'boetvaardigheid' op zich liet wachten, kon de kerkenraad de druk opvoeren langs een drietal stadia of 'trappen'. Na wering van het avondmaal, volgde een publiekelijke berisping vanaf de kansel, voorafgaand aan het lezen van het avondmaalsformulier. De predikant noemde dan de begane zonde, de 'afhouding' en de moeite die de kerkenraad zich getroost had om het lidmaat in kwestie weer op het rechte pad te brengen. Bij deze 'openlijke vermaning' bleef de zondaar anoniem. Als inkeer uitbleef, kon de betrokkene na enige tijd een tweede afkondiging tegemoet zien, waarin hij of zij wel met naam en toenaam werd genoemd. Toonde het lidmaat ook daarna nog geen berouw, dan volgde de derde bekendmaking, waarbij werd aangekondigd dat hij of zij van de gemeenschap zou worden uitgesloten. Wanneer ten slotte ook na deze laatste kanselboodschap niets van 'boetvaardigheid' was te merken, ging de kerkenraad over tot de daadwerkelijke excommunicatie. De zondaar verloor zijn of haar lidmaatschap en werd aan Gods genade overgelaten. Overigens kwam hiermee geen einde aan de verplichtingen van de kerk om de banneling met vermaningen alsnog tot inkeer te brengen.¹⁸

Latere synodes hebben aan deze richtlijnen nog enkele bepalingen toegevoegd. Zo voerde de synode van Dordrecht in 1574 met het oog op kerkleden van elders, een systeem van attestaties in, dat eerder ook bij de diaconale armenzorg was toegepast. Lidmaten uit andere gemeenten moesten, voordat zij aan het avondmaal mochten een bewijs van goed gedrag laten zien dat was opgetekend door hun laatste gemeente. Voorwaarde was wel dat de attestatie niet te oud was. Lidmaten die in hun vorige ver-

¹⁵ Predikanten in onder meer Amsterdam hielden soms ook al tijdens huisbezoeken mensen af van het avondmaal (zie o.m. Roodenburg, *Onder censuur*, 143).

¹⁶ In feite volgde men hier een interpretatie van de bijbelse procedure zoals voorgeschreven in Mattheüs 18:14-17.

¹⁷ *Acta van de synode te Emden (1571)*, art. 29. Vgl. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 211; Van Veen, 'Kerkelijk opzicht en tucht', 220-222.

¹⁸ De kerkorde liet de tijdsduur tussen de verschillende stadia over aan het oordeel en goedgevonden van de kerkenraad. Zie *Acta van de synode te Emden (1571)*, art. 30-32. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 115, 116, 127-131; Van Veen, 'Kerkelijk opzicht en tucht', 221-223.

blijfplaats van het avondmaal waren uitgesloten, kregen geen attestatie mee. Op deze manier konden zij ook eenvoudig in hun nieuwe woonplaats uit de avondmaalsgemeenschap worden geweerd.¹⁹ Op andere synodes stelde men een vorm van onderlinge discipline in voor ouderlingen, diakenen en predikanten, de *censura morum*. Ook kreeg de kerkenraad de mogelijkheid om eigen leden af te zetten. Tot slot werd bepaald dat kerkenraden bij een afsnijding vooraf advies aan de classis moesten vragen. Dit alles resulteerde in 1619 in een definitieve tuchtprocedure, die tijdens de nationale synode van Dordrecht werd vastgesteld en in grote lijnen gold voor alle gereformeerde kerken, d.w.z. de Nederduitse, de Hoogduitse, de Waalse en de Engelse.²⁰

5.1.2 Doopsgezinde tucht

Doopsgezinden hanteerden een wat afwijkende werkwijze bij de uitoefening van tucht, die bovendien eerder was ontwikkeld dan die van de gereformeerden. Bij hen was tucht uitsluitend gericht op de gemeenschap van gedoopte gelovigen.²¹ Op het eerste gezicht lijkt deze sterk op de gereformeerde avondmaalsgemeenschap. Toch was er een belangrijk onderscheid. De doopsgezinde gemeente vormde geen volkskerk. De avondmaalsgemeenschap was bij de doopsgezinden dus niet veel kleiner dan het geheel van het volwassen kerkvolk, terwijl in de gereformeerde kerk wél een aanzienlijk verschil bestond tussen kerkgangers en kerkleden. De tucht in de doopsgezinde gemeenten was kortom niet zozeer gericht op het zuiver houden van een kleine selecte groep verenigd rondom brood en wijn, maar veeleer op het behoud van de hele broederschap.²²

Dit neemt niet weg dat tucht en avondmaal ook bij de doopsgezinden dicht bij elkaar lagen. Net als bij de gereformeerden moesten avondmaalsgangers bij zichzelf te rade gaan om te voorkomen dat zij onwaardig zouden deelnemen. Onduidelijk is in hoeverre ze daarbij ook werden onderzocht door de leraren en oudsten die samen de dienaarschap – het doopsgezinde kerkbestuur – vormden. De doperse geloofsregels, opgetekend in ‘belijdenissen’, reppen daar niet over.²³ Verder is het opvallend dat de doopsgezinde tucht formeel van de gelovigen zelf uitging.²⁴ Kwam een zondig lidmaat na een vermaning van de dienaren niet tot inkeer of was zijn of haar misstap openbaar, dan moest hij of zij ’s zondags voor alle mannen van de broederschap verschijnen. Die bepaalden of het lid uit de gemeente verwijderd diende te worden.²⁵ Zover kwam het meestal niet. Bij kleine zonden volgde vaak een tijdelijke afhouding van het avondmaal,

¹⁹ Van Veen, ‘Kerkelijk opzicht en tucht’, 249–251. De attestaties waren eerder al door de synode van Emden ingesteld ten behoeve van de diakonale armenzorg (*Acta van de synode te Emden* (1571), art. 44–47).

²⁰ *Dordtsche kerkenordering van 1619*, art. 71–85. Vgl. Van Ginkel, *De ouderling*, 221. Zie voor minieme verschillen ten aanzien van de Waalse gereformeerde kerk: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 212, 213.

²¹ Voolstra, ‘Boetvaardigheid buiten de biechtstoel’, 37,39,40; Davis, ‘No discipline, no church’, 45,56–58.

²² RAL, ADG, inv.nr. 77, ‘Aanspraak voor de Tafel’. Vgl. Voolstra, *Vrij en volkomen*, 6.

²³ Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 47; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 127.

²⁴ Volgens dopersen had Christus de gemeente en niet de kerkleiding, zoals de gereformeerden meenden, de macht gegeven om op aarde te binden en te ontbinden (vgl. Mattheüs 18:18). Zie Voolstra, ‘Dopers belijden’, 29.

²⁵ Daarbij sloot de confessie van Dordrecht aan bij 1 Corinthe 5:7 en 13b. De regel van Mattheüs 18 wordt in de confessie nergens genoemd. Vgl. Voolstra, ‘Dopers belijden’, 28.

totdat de schuldlige zich weer met de gemeente had verzoend.²⁶ Bij aanhoudende problemen en het negeren van vermaningen kon alsnog de ban volgen.²⁷ Deze ging tot ver in de zeventiende eeuw gepaard met mijding, waarbij iedere omgang met de zondaar ontweken werd. Toch was er net als bij de gereformeerden bij de meeste doperse groeperingen een weg terug. De ban diende immers nadrukkelijk tot inkeer en betering.²⁸

5.1.3 Historiografie

Het verzoenende karakter van tucht staat pas sinds kort in de belangstelling van historici. Lange tijd bestudeerden geschiedschrijvers de kerkelijke discipline vooral om het godsdienstig leven in de Republiek te kunnen schetsen. Daardoor was er meer aandacht voor de volkszonden die door de tucht werden bestreden dan voor de censuur zelf.²⁹ A.Th. van Deursen was de eerste die voor beide aspecten belangstelling had.³⁰ In de jaren zeventig raakten ook sociaal-wetenschappelijk georiënteerde historici in de ban van de tucht. Door de zonden van gemeenteleden in de kerkenraadsnotulen te tellen en te rubriceren, probeerden zij achterliggende kersteningsstrategieën te reconstrueren. Zo constateerden B. Vogler en J. Estèbe dat de kerkenraden in de Languedoc en de Palts een 'zedelijke evolutie' hadden ontktend, die uiteindelijk een einde maakte aan 'middeleeuwse toestanden'.³¹ H. Schilling nuanceerde deze nadruk op disciplineren en bestraffing. Volgens hem bleek uit de kerkelijke archieven van Emden, Groningen en Leiden dat de kerkenraad zich veeleer toelegde op de verzoening van zondaren met de rest van de kerkelijke gemeenschap.³² Latere onderzoekers stelden zich op hetzelfde standpunt.³³

²⁶ Hajenius, 'Quaet comportedement', 63. Onder lichte vergrijpen werd verstaan: wapens dragen, in militaire dienst gaan, dienst nemen op een gewapend schip, vechten, kijven, dronkenschap etc. (Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 120). Zwारे vergrijpen waren bijvoorbeeld het bekleeden van overheidsambten en het afleggen van een eed. Over het trouwen met een partner van een andere denominatie werd verschillend geoordeeld (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 452-454).

²⁷ Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 272, 273. Strengere dopers konden lidmaten ook zonder vermaning uit hun midden bannen (Brüsewitz & Kriebber, *Confessie van Dordrecht*, 53; Voolstra, 'Dopers belijden', 28).

²⁸ Brüsewitz & Kriebber, *Confessie van Dordrecht*, 52, 54. In de loop van de zeventiende eeuw verwaterde de mijding. Vgl. Van Deursen, *Kopergeld*, 344; Goertz, 'Kleruskritik', 191.

²⁹ Vgl. Van Veen, 'Kerkelijk opzicht en tucht', 213, 232. Zie voor een uitgebreid historiografisch overzicht: Abels, *Nieuw en ontgezien*, 17-23.

³⁰ Van Deursen paste in 1974 een nieuwe, meer indirecte werkwijze toe door aan de hand van kerkenraadsnotulen een uitvoerige schets van de tuchtpraktijk te geven. Hij vestigde de aandacht op het verzoenend karakter van censuur en het belang daarvan voor gemeentevorming. Wat hem betreft was de maatschappelijke invloed van tucht klein, hoewel hij tegelijk signaleerde dat het aantal 'ergerlijke' zonden in de loop van de zeventiende eeuw afnam, overigens zonder dit te kwantificeren (Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 215).

³¹ Vogler & Estèbe, 'La genèse d'une société protestante', 386-387. M.G. Spiertz volgde deze benadering van de discipline ten aanzien van Deventer (Spiertz, 'Die Ausübung der Zucht', 139-172).

³² Schilling, 'Reformierte Kirchengenossenschaft', 325. Elders gaat Schilling er wel vanuit dat kerkelijke tucht het burgerlijk beschavingsoffensief ondersteund heeft (o.a. Idem, 'The state and the churches', 26, 27; Idem, 'Kirchengenossenschaft', 17, 22).

³³ Zie b.v. Van Lieburg, *De nadere reformatie in Utrecht*, 69-119. Van Lieburg volgde Schillings indeling. Zie ook Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 258. Bergsma beschouwt de tucht voornamelijk in het licht van de gemeenteopbouw in een niet-gereformeerde omgeving in de eerste eeuw van het calvinisme (Idem, *Gidsbende*, 174-177). In Schotland was de protestantse kerk minder autonoom ten opzichte van de staat, waardoor het verschil tussen beide gering was. Zie b.v.: Leneman & Mitchison, *Sin in the city*, 21, 24, 32. Voor de situatie in Engeland o.a.: Von Friedeburg, 'Anglikanische Kirchengenossenschaft', 153-182.

H.W. Roodenburg richtte zich speciaal op het verzoenende aspect van de gereformeerde tucht. In zijn dissertatie combineerde hij een kwantitatieve aanpak met theorieën uit de historische antropologie en de rechtsantropologie. Hij ontdekte dat predikanten en ouderlingen in Amsterdam in de loop van de zeventiende eeuw steeds minder lidmaten wegens geweldsdelicten berispten. Gezien de openbaarheid van deze zonden en de ergernis die ze teweeg brachten, zou dit volgens Roodenburg het gevolg kunnen zijn geweest van een beschavingsoffensief. Maar hij stelt tegelijk vast dat kerkenraadsnotulen een problematische bron zijn. Ze geven vooral een beeld van het kerkelijke beleid, niet van de zonden die daadwerkelijk door de lidmaten werden gepleegd.³⁴ E.M. Kloek waagde zich om dezelfde reden helemaal niet aan het blootleggen van normeringsstructuren in haar iets eerder verschenen studie van de tuchtpraktijk van de Leidse gereformeerde kerkenraad. Zij wees er verder nog op dat tucht beperkt bleef tot de leden van de avondmaalsgemeenschap. Notoire zondaars zoals hoeren en dronkaards bleven daar over het algemeen buiten. Dit maakt het volgens Kloek moeilijk om staande te houden dat de kerk via tucht een beschavingsoffensief voerde.³⁵

P.H.A.M. Abels meende dat de kerkenraad van Delft helemaal niet tot disciplineren van de geloofsgemeenschap in staat was. Op papier ontbrak het de kerk weliswaar aan geen enkel middel, zoals mechanismen van sociale controle onder de kerkleden, psychische druk die de leer op de leden uitoefende en materiële pressie vanuit de diaconie, die mensen bij slecht gedrag hun uitkering kon weigeren. Maar in de praktijk bleek er van de tucht weinig terecht te komen.³⁶ De oorzaak zocht Abels in pestepidemieën, de migratiegolven en, boven alles, de Delftse overheid. Die toonde zich bepaald afkerig van de kerkelijke censuur. De gereformeerde kerk van Delft zag daarom op een gegeven moment van de ban af en hield zo alleen de basis van het Emders tuchtmodel over. Dit marginaliseerde volgens Abels het effect van de tucht, te meer omdat de kerk naar buiten toe de pretentie hooghield dat discipline wél tot afsnijding kon leiden. Lidmaten zouden zich daar op den duur niet meer door laten afschrikken. Dat de kerkenraad tijdens huisbezoeken echter ook stille tucht uitoefende, die buiten de registratiekaders viel, blijft bij Abels onderbelicht.³⁷

Aan de tuchtpraktijk in andere gereformeerde kerken is tot nu toe door historici nauwelijks aandacht besteed. Zo staan wat betreft de Waalse gereformeerde kerk maar een handjevol studies ter beschikking en deze gaan slechts zijdelings over de tucht.³⁸ In 1955 schreef S.J. Fockema Andreae dat de Waalse kerk in Leiden tot 1672 het opzicht over de gemeente steeds 'consciëntieus' heeft uitgeoefend ondanks de grote immigratiestromen. Cijfers liet hij achterwege.³⁹ Een kwart eeuw later suggereerde H. Schilling echter dat de Walen relatief minder kerkelijke tucht uitoefenden dan de Nederduitse

³⁴ Roodenburg, *Onder censuur*, 143, 387-389.

³⁵ Kloek, 'Toezicht', 99, 119, 120.

³⁶ Abels, *Nieuw en ongezien*, 51.

³⁷ Idem, 113, 400.

³⁸ De studie van O. Fatio heeft betrekking op de jaren dat Lambert Daneau predikant was in de Waalse kerk (1581-1583). Deze strikte calvinist wenste geen overheidsbemoeienis met de tucht en benoemde zijn eigen kerkenraad (Fatio, *Nihil pulchrius ordine*, 44-55; Du Rieu, *Lambertus Daneau*).

³⁹ Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 114-115.

gereformeerden. De Waalse kerk had namelijk steeds evenveel diakenen als ouderlingen, terwijl de Nederduitse gereformeerden in de loop van de zeventiende eeuw twee keer zoveel ouderlingen als diakenen telden.⁴⁰

Over de tuchtuitoefening door doopsgezinde gemeenten zijn pas de laatste jaren enige historische werken verschenen.⁴¹ H.J. Goertz was in 1994 een van de eersten die er een artikel aan waagde. Hij ging in op de druk die doopsgezinden voelden om zich te conformeren aan de normen van de eigen gemeenschap. Doordat de gemeente sterk in zichzelf was gekeerd, betekende tucht vaak een sociaal isolement voor het betrokken lidmaat.⁴² Verschillende afsplitsingen binnen de doperse beweging deden daar volgens Goertz niets aan af; alleen de Waterlanders kenden een minder strenge tucht.⁴³ A. Hajenius nuanceerde dit beeld enigszins in haar studie uit 1997 naar de discipline in de Vlaamse doopsgezinde gemeente van Utrecht. Volgens haar nam de tuchtuitoefening in de tweede helft van de zeventiende eeuw in belang af, hoewel zij hier aan toevoegde dat ze het aantal gecensureerde lidmaten niet had geteld.⁴⁴ Een van de eersten die de tucht in doperse gemeenten kwantificeerde, was S. Zijlstra. Volgens zijn gegevens kwam tucht in de gemeenten van Warns en Harlingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw maar weinig voor. In de eerst genoemde Friese plaats behandelden de dienaren één tuchtgeval per jaar, in Harlingen lag het gemiddelde op drie. Hierbij moet worden aangetekend dat het niet duidelijk is of Zijlstra personen of tuchtzaken registreerde en in hoeverre hij herhaalde besprekingen van dezelfde gevallen meetelde.⁴⁵

5.1.4 Onderzoeksopzet

De conclusie van Abels, dat de overheid de gereformeerde tuchtpraktijk in Delft aan banden legde, maakt nieuwsgierig naar de Leidse situatie. Deze zal worden onderzocht door de kerkenraadsnotulen van de Nederduitse gereformeerde kerk in Leiden te bestuderen voor de periode 1664-1668 en de resultaten te vergelijken met de eerder genoemde studie van Kloek. Om de vergelijking te vereenvoudigen zal haar rubricering in vier categorieën worden overgenomen, te weten leerstellige zaken, misdragingen in het huwelijk en op het gebied van de zedelijkheid, overige overtredingen op het gebied van de persoonlijke levenswandel en ergerlijk gedrag zonder nadere omschrijving. Deze rubrieken worden gesplitst in de verschillende aangetroffen misstappen.⁴⁶ Kloek telde alle censuurzaken, ook die gevallen die zonder oordeel van de ouderlingen uit de

⁴⁰ Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 413,414.

⁴¹ Kühler en Van der Zijpp stipten het onderwerp alleen kort aan in hun overzichtswerken en ook in de *Mennonite Encyclopedia* van 1955-1959 kreeg het onderwerp slechts bescheiden aandacht (Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden*, 32-36,57; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 120; Bender, 'Discipline'). S. Voolstra wijdde er in de jaren tachtig en begin jaren negentig vervolgens enige theologisch getinte beschouwingen aan, waarin hij ook enkele historische aspecten aanroerde (Voolstra, *Het woord is vlees geworden*; Idem, 'Dopers belijden', 27-29; Idem, *Vrij en volkomen*; Idem, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel', 36-42).

⁴² Goertz, 'Kleruskritik', 192.

⁴³ Idem, 195,196. Vgl. Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel', 40 (noot 35).

⁴⁴ Hajenius, 'Quaet comportedement', 61.

⁴⁵ Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 451,452.

⁴⁶ Zie voor een overzicht van de rubrieken hoofdstuk 1, par. 1.2.2 (tabel 1.1).

verslagen verdwenen. Iedere nieuwe tuchtzaak tegen een al eerder genoemd persoon rekende ze opnieuw mee. Wanneer opziensers een lidmaat meerdere misstappen tegelijk aanwreven, dan telde ze alleen de eerst genoemde, aangezien deze meestal de belangrijkste was.⁴⁷ Om te voorkomen dat enkele notoire zondaren die vaak in de acta terugkeren het beeld vertekenen, zal in navolging van Kloek bij tellingen ook worden aangegeven hoe vaak een zaak werd besproken. Tot slot zal ook het aantal betrokken lidmaten worden vermeld, uitgesplitst naar mannen en vrouwen, zodat de conclusies niet alleen iets zeggen over zaken maar ook over personen.⁴⁸

Meer nog dan een diachronisch overzicht van de ontwikkelingen in de Nederduitse gereformeerde tuchtpraktijk tot 1668 beoogt dit hoofdstuk een synchrone vergelijking te maken tussen verschillende kerken in Leiden – voor zover het archiefmateriaal een dergelijk onderzoek toelaat. Alleen door de vergelijking tussen de verschillende kerken kan een zo compleet mogelijk beeld van de tucht in Leiden en de werking ervan worden verkregen. De archieven van de Waalse kerk en de doopsgezinde gemeente zullen daartoe op dezelfde manier worden bestudeerd als die van de Nederduitse gereformeerde kerk.

5.2 De Nederduitse gereformeerde kerk

5.2.1 Introductie

Tucht was aanvankelijk een uitermate omstreden onderwerp in de Leidse Nederduitse gereformeerde kerk. Orthodoxe calvinisten, die een strenge uitoefening van de christelijke discipline voorstonden, domineerden de in 1574 ingestelde kerkenraad.⁴⁹ Zij vonden gematigde calvinisten tegenover zich, onder wie predikant Caspar Coolhaes. Die meende dat de kerkenraad zich helemaal niet met tucht zou moeten bezighouden. Eigenlijk was de kerkenraad in zijn ogen zelfs geheel overbodig. Het stadsbestuur was prima alleen in staat om de kerk te besturen, aldus Coolhaes.⁵⁰ Dit leidde tot allerlei conflicten binnen de kerk en tussen de kerkenraad en de Leidse overheid.⁵¹ De meeste stadsbestuurders waren net als Coolhaes in religieus opzicht betrekkelijk vrijzinnig. Zij vonden dat de orthodoxe calvinisten de kerkenraad veel te onafhankelijk wilden maken. Van tucht als een vorm van rechtspraak naast die van schout en scheppen wilde de overheid dan ook niets weten. Kerkelijke discipline mocht onder geen beding in de plaats komen van een wereldlijke straf. Wat de overheid betrof, beperkte

⁴⁷ Kloek, 'Toezicht', 99.

⁴⁸ Vgl. Abels, *Nieuw en ongezien*, 54-55.

⁴⁹ Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 4.

⁵⁰ Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes, 62-66, 79, 80, 100, 101, 210-214*. Vgl. Zijlstra, 'Tgeloove is vrij', 51-52; Duke, 'The ambivalent face of calvinism', 128; Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 5.

⁵¹ Helaas kan maar weinig over de meningsverschillen worden teruggevonden. De kerkenraadsnotulen zijn pas vanaf 1584 beschikbaar. In ieder geval lijkt, gezien het moment, ook de centralisatie van de armenzorg te hebben meegespeeld (zie ook hoofdstuk 2, par. 2.2.1).

de kerk zich tot geestelijke zaken. Voorkomen moest worden dat de gereformeerde kerk er inquisitiepraktijken op na hield.⁵²

Het gesteggel over de kerkelijke tucht bleef overigens niet beperkt tot Leiden. Om te voorkomen dat de gereformeerde kerk door een al te strenge discipline gewetensdwang zou kunnen uitoefenen, probeerden meer stadsbesturen invloed op de kerk te krijgen. De kerk hoorde in hun ogen plaats te bieden aan alle protestantse groeperingen.⁵³ Een meer orthodoxe stroming in de gereformeerde kerk wilde juist met behulp van een strikte discipline een gemeente zonder vlek of rimpel creëren.⁵⁴ Uiteindelijk ontstond in de praktijk een soort tussenvorm, met een avondmaalsgemeenschap die was onderworpen aan kerkelijke tucht en daar omheen een ruime kring van belangstellenden of 'liefhebbers'. Deze laatsten konden in de kerk terecht voor het laten dopen van kinderen, het sluiten van huwelijken en natuurlijk de wekelijkse prediking. Het compromis kwam niet in alle steden even gemakkelijk tot stand. Sommige stadsbesturen probeerden strikte controle te houden op de kerkelijke besluitvorming door de benoeming van ouderlingen en diakenen naar zich toe te trekken.⁵⁵ Dat lukte in de ene plaats beter dan in de andere. In bijvoorbeeld Amsterdam bleef de kerkenraad relatief zelfstandig in het aanstellen van ambtsdragers. Maar in Leiden kreeg de overheid na een strijd van twee jaar relatief grote invloed, wat in oktober 1580 is vastgelegd in het zogeheten 'arbitraal akkoord'.⁵⁶

Het stadsbestuur van Leiden kwam met de kerkenraad overeen dat ouderlingen en diakenen voortaan door de overheid zouden worden benoemd. De kerkenraad moest daartoe jaarlijks een lijst opstellen van kandidaten die zij geschikt achtte. De overheid koos daar dan de haar welgevallige personen uit. Verder mochten stadsbestuurders volgens het akkoord twee afgevaardigden aanwijzen die alle vergaderingen van de kerkenraad zouden bijwonen zonder stemrecht te hebben.⁵⁷ Over de tuchtuitoefening werd niets geregeld. Dat gebeurde enkele jaren later na nieuwe onenigheden. Toen werd afgesproken dat de kerkenraad slechts in beperkte mate tucht mocht uitoefenen en dat voor openbare schuldbekentnissen of de verschillende stadia van censuur toestemming van het stadsbestuur nodig was.⁵⁸ Nog was daarmee de kou niet uit de lucht. Na geruchten over betrokkenheid van predikanten en ambtsdragers bij een samenzwering tegen de overheid, bracht het stadsbestuur in 1587 het aantal ouderlingen terug van twaalf tot acht. Bovendien mochten vanaf dat jaar leden van de stedelijke overheid voortaan tot kerkenraadslid worden benoemd.⁵⁹

52 Overvoorde, 'Advies van burgemeesters en gerecht van Leiden', 135. Zie ook o.a. Fatio, *Nihil pulchrius ordine*, 8,9. Voor de interessante rol van stadssecretaris Jan van Hout in het stedelijk beleid ten aanzien van kerkelijke tucht, zie Koppenol, *Leids heeal*, 360-363.

53 Abels, *Nieuw en ongezien*, 103,104; Duke, 'Ambivalent face of calvinism', 132; Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 12; Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, 62-66.

54 Vgl. Efeze 5:27; Roodenburg, *Onder censuur*, 83,84; Duke, 'Ambivalent face of calvinism', 122,123,129-133.

55 Van Deursen, *Kopergeld*, 290-293. Zie ook Nijenhuis, 'De publieke kerk' 325-343.

56 Kooi, *Liberty and religion*, 55-89. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 107,108.

57 RAL, SAIL, inv.nr. 3358, p. xi. Vgl. Kooi, *Liberty and religion*, 83-89; Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 5,6.

58 Afhoudingen bleven 'staen ten goetduncken van die van de kerckenraedt' (RAL, SAIL, inv.nr. 3417 (30-5-1586)). Een soortgelijke bepaling bestond in Delft (Abels, *Nieuw en ongezien*, 103,104).

59 Buisman, 'Kerk en samenleving', 131; Kooi, *Liberty and religion*, 118-124; Woltjer, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 7.

Tabel 5.1 Vergelijking van het aantal door de Nederduitse gereformeerde kerkenraad besproken tuchtgevallen in de periode 1584-1589, 1620-1626 en 1664-1668, uitgedrukt in absolute aantallen en in procenten. Tussen haakjes staat hoe vaak een zaak terugkeerde in de notulen.

Categorie	1584-1589		1620-1626		1664-1668	
	N	%	N	%	N	%
Leerstellige zaken	28 (2)	28	34 (6)	20	11 (15)	16
Huwelijk en zedelijkheid	34 (1)	34	59 (4)	35	44 (23)	64
Persoonlijke levenswandel	21 (2)	21	52 (9)	30	8 (4)	12
Niet nader bekend	16	16	25 (10)	15	6 (1)	9
Totaal	99 (5)	100	170 (28)	100	69 (43)	100

Bron: Kloek, 'Toezicht', 100; RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (1664-1668).

Dit alles verklaart waarom de kerkenraad in Leiden eind zestiende eeuw weinig aandacht had voor zonden als twist, geweld, dronkenschap, vertier en luxe, dansen en vloeken. De Leidse overheid zag hier nauw op toe. In 1587 tikten stadsbestuurders de kerkenraad nog op de vingers omdat predikanten en ouderlingen zich teveel met deze zogeheten levenstucht bezig hielden.⁶⁰ Verder is ook het verhoudingsgewijs grote aandeel van de leertucht, d.w.z. de discipline met betrekking tot leerstellige zaken, in Leiden naar alle waarschijnlijkheid te herleiden tot de gespannen verhouding tussen de kerk en de overheid. De meeste leerstellige zaken betroffen namelijk weinig specifieke onenigheden met de kerkenraad, terwijl in andere steden de leertucht zich meestal in hoofdzaak op geloofsafval richtte.⁶¹ Tot slot kende Leiden een vrij prominente huwelijkstucht. Deze kan worden verklaard uit de grote immigratiegolven waar Leiden mee te maken kreeg.⁶² Nogal wat nieuwkomers bleken ongehuwd samen te wonen of te willen trouwen, terwijl zij in hun land van herkomst al met een ander in de echt waren verbonden.⁶³ Zowel de Leidse overheid als de gereformeerde kerk zagen het problematische van deze situatie in. Beide hadden vanaf 1580 het recht om huwelijken te voltrekken en dus hoorden zij allebei te waken voor schendingen van de regels.⁶⁴

Aan het begin van de zeventiende eeuw nam het aantal censuurgevallen in verband met overtredingen van de door de kerk uitgedragen gedragsregels op het gebied van de persoonlijke levenswandel licht toe. Maar een topprioriteit was het opnieuw niet. De Leidse ouderlingen hielden zich nauwelijks bezig met twist, beledigingen en geweld. De meeste aandacht ging uit naar dronkenschap.⁶⁵ Het grote aantal 'leerstellige zaken' tussen 1620 en 1626 komt voor een belangrijk deel voor rekening van de zogeheten 'Bestandstwisten'. Deze strijd tussen arminianen of remonstranten en gomaristen of con-

⁶⁰ RAL, KNGK, inv.nr F1808 (4-11-1587 en 3-11-1587).

⁶¹ Kloek, 'Toezicht', 101.

⁶² De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 334,335.

⁶³ Kloek, 'Toezicht', 107; Schilling, 'Reformierte Kirchengucht', 317,318.

⁶⁴ De kerkenraad gaf daarbij de geconstateerde huwelijksovertredingen door aan de wereldlijke overheid en liep op dit gebied het stadsbestuur dus niet voor de voeten (Kloek, 'Toezicht', 107. Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 45-54).

⁶⁵ Kloek, 'Toezicht', 113.

tra-remonstranten greep diep in Leiden in, niet in de laatste plaats door de aanwezigheid van de universiteit waar de twisten over de calvinistische predestinatieleer waren begonnen. De vonk sloeg in het kruitvat toen door een ingreep van Prins Maurits het stadsbestuur alleen nog maar uit gomaristen bestond, waarvan sommigen zich ontpopten tot felle remonstrantenvervolgers.⁶⁶ Toch vertaalde deze gedrevenheid zich niet in een stortvloed aan leertuchtzaken. De meeste disciplinaire maatregelen betroffen arminiaanse predikanten en geen gewone kerkgangers.⁶⁷ De vele tuchtzaken op het gebied van huwelijk en zedelijkheid hadden na 1620 vooral te maken met echtelijke twisten. In die periode groeide het aantal nieuwkomers niet meer zo snel als daarvoor en nam bovendien het aandeel van buitenlanders in de migratiestroom af. Hierdoor halveerde het percentage 'overtredingen van de huwelijksregels' en kwamen de echtelijke twisten vervolgens als grootste categorie uit de bus.

Al met al begaf de Leidse gereformeerde kerk zich ook in de vroege zeventiende eeuw opvallend weinig op het terrein van de overheid en hield ze de tuchtuitoefening over het algemeen beperkt. Dit laatste blijkt ook uit de hoeveelheid personen die in de twee genoemde perioden met censuur in aanraking kwam. E.M. Kloek telde respectievelijk honderddertig en tweehonderdzeven lidmaten. Waarschijnlijk maakten deze maar enkele procenten van de totale avondmaalsgemeenschap uit.⁶⁸ Dit zou erop kunnen wijzen dat de kerkenraad, in de woorden van J. Koppenol, in de 'houdgreep' zat van het stadsbestuur.⁶⁹ Een artikel van H. Schilling lijkt dit beeld te bevestigen. Schilling spreekt daarin van een flinke personele overlap tussen de kerkenraad en het stadsbestuur.⁷⁰ Inderdaad stonden de kerkelijke ambtsdragers na het 'arbitraal akkoord' en de in 1587 genomen maatregelen onder grote invloed van de stedelijke overheid. Ook toen het akkoord in 1620 verviel, bleef de controle gehandhaafd. De neiging tot het uitoefenen van een stringente tucht zal daarom niet groot zijn geweest.⁷¹

Maar de lage aantallen tuchtgevallen moeten daarnaast ook worden toegeschreven aan de voortdurende groei van de stad, en daarmee die van de gemeente, die het steeds moeilijker maakte om een goed toezicht over de avondmaalsgemeenschap te voeren. Het aantal verplichte huisbezoeken werd teruggebracht van één keer per week tot drie

⁶⁶ De vervolgingen waren in Leiden volgens tijdgenoten feller en langduriger dan in veel andere plaatsen in Holland (zie Goudappel & Snapper, 'Het Leidse schoutambt', 45-46; Groenewegen, 'Remonstrantisme te Leiden', 99; Perdijk, 'Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente', 2-3; Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 118-125).

⁶⁷ Waarschijnlijk kon de kerkenraad de tucht beperkt houden omdat de groep remonstranten in Leiden klein bleef (Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 125). Vgl. de situatie in Amsterdam: Roodenburg, *Onder censuur*, 195.

⁶⁸ Kloek, 'Toezicht', 101. Van de Nederduitse gereformeerde gemeente van Leiden zijn tot 1700 geen lidmatenboeken voor handen. Alleen het aantal avondmaalsgangers in 1567 is bekend, namelijk 284 (Jones, 'Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden', 136). De gemeente zal in 1620 groter zijn geweest. Woltjer schatte dat de gereformeerde kerk rond 1620 ongeveer 20% van de bevolking omvatte, wat in Leiden neerkomt op ongeveer 8600 mensen (Woltjer, 'De plaats van de calvinisten', 3). Dit betekende dat maar 2,5 procent van het totaal aantal lidmaten met censuur in aanraking kwam. In Delft was het aantal gecensuurdeerden ongeveer even groot (Abels, *Nieuw en ongezien*, 91). Zie ook noot 76.

⁶⁹ Koppenol, *Leids heetel*, 362.

⁷⁰ Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 441 (vgl. idem, p. 436).

⁷¹ Vanaf 1620 liet de Leidse overheid, in overeenstemming met de bepalingen van de nationale synode van Dordrecht, de verkiezing van nieuwe ambtsdragers over aan de kerkenraad. Wel moest die keuze nog altijd door het stadsbestuur worden goedgekeurd. De invloed van de overheid op de kerk bleef dus onverkort gehandhaafd, zij het dat deze regel nu voortaan in de hele Republiek gold.

of vier keer per jaar.⁷² Dit maakte het toezicht van de ouderlingen en predikanten voor een belangrijk deel afhankelijk van gemeenteleden die hun eigen zonden of die van anderen aangaven. Lidmaten konden dit doen tijdens huisbezoeken, in het voorbijgaan of door het indienen van briefjes bij ouderlingen of predikanten.⁷³ Het is zo gezien dus heel goed mogelijk dat de Leidse kerkenraad bijvoorbeeld relatief weinig zedenzaken behandelde omdat de betrokken lidmaten voor zulke kwesties liever andere fora mobiliseerden, zoals een notaris, de civiele rechtbank of mogelijk de buurtheer. Ze sloegen de kerkenraad dan over. Wel konden de betrokkenen vanwege de gegeven ergernis enige tijd van het avondmaal worden afgehouden. Maar dan moest een en ander wel bij de kerkenraad bekend zijn.⁷⁴

Aan de andere kant kunnen veel aangiften van zonden al in 'stilte' tijdens reguliere en irreguliere huisbezoeken zijn afgedaan. Zelfs voor afhoudingen en toelatingen hoefde niet altijd een kerkenraadvergadering te worden belegd. Dit verklaart tenminste een aantal gevallen waarin mensen vroegen om weer aan het avondmaal te worden toegelaten, zonder dat de daaraan voorafgaande afhouding in de verslagen kan worden teruggevonden. Hierdoor speelde een belangrijk deel van de tucht zich buiten het blikveld van de hedendaagse onderzoeker af.⁷⁵ Het lage aantal tuchtzaken in de Leidse kerkenraadsnotulen zegt dan misschien meer over het succes van de zogeheten stille tucht. Alleen zaken die niet direct konden worden verzoend of die een te openbaar karakter hadden en daarmee voor veel opschudding hadden gezorgd, werden officieel op de kerkenraadskamer besproken. Veiligheidshalve kan daarom alleen iets worden gezegd over de door de kerkenraad gevolgde aanpak van misstappen en wat lidmaten ergerniswekkend genoeg vonden om aan de ouderlingen en predikanten voor te leggen. In het begin van de zeventiende eeuw hield de kerkenraad zich vooral bezig met huwelijkszaken en minder met overig maatschappelijk wangedrag, zoals bijvoorbeeld twist, dronkenschap, geweld en schulden. Hoe lag dat enkele decennia later?

5.2.2 Tuchtuitoefening 1664-1668

Tussen 1620 en 1670 groeide de Leidse bevolking van bijna vijfenveertigduizend tot zestig- à zeventigduizend inwoners. Het aantal lidmaten van de gereformeerde kerk steeg vermoedelijk in diezelfde periode nog sterker, van een kleine negenduizend tot zo'n twintigduizend.⁷⁶ Daarbij vergeleken bleef het ouderlingencorps wat achter. In

⁷² Dordtsche kerkenordering van 1619, art. 23. Vgl. Van Ginkel, *De ouderling*, 221; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 197.

⁷³ In Amsterdam werden zulke notities ook wel in de collectebussen van de diakenen gestopt (Roodenburg, *Onder censuur*, 118; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 208).

⁷⁴ Kloek, 'Toezicht', 112.

⁷⁵ In de periode 1664-1668 gaat het om 6 gevallen. Er is teruggezocht tot 1660. Soms is de onofficiële afhouding evident, zoals in het geval van Marcus Bavelaar die de kerkenraad na zijn onofficiële afhouding tevergeefs om een schriftelijk bewijs daarvan verzocht (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (20-3-1665)). Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 139, 143. Abels geeft onvoldoende rekenschap van de stille tucht (vgl. Abels, *Nieuw en ongezien*, 52 (waar hij het probleem wel noemt) en 112 en 400).

⁷⁶ Omstreeks 1650 bedroeg het aantal gereformeerde lidmaten 37 procent van de bevolking (Woltjer, 'Plaats van de calvinisten', 3; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 6). Percentages van ledenaantallen zijn echter weinig meer dan gissingen. Sommige historici vinden ze aan de hoge kant (vgl. Spaans, 'Haarlem na de reformatie', 104).

1620 waren er acht ouderlingen, na 1646 tien, vanaf 1652 twaalf en na 1664 veertien.⁷⁷ De kerk telde verder in de onderzoeksperiode tien predikanten, vanaf 1668 elf. Al deze kerkelijke opzieners maakten twee tot drie keer per jaar hun rondgang door hun wijken, meestal vlak voor Pasen, in augustus en mogelijk ook in de tijd voor kerst. Dit is terug te zien in het grote aantal tuchtzaken dat in de maanden maart, april, september en in iets mindere mate in december kon worden aangetroffen. Deze pieken maken samen zo'n tachtig procent uit van de censuurgevallen in de onderzochte periode.⁷⁸ De meeste tuchtzaken leek de kerkenraad dus zelf op het spoor te komen. Hoeveel zondaren de opzieners buiten de kerkenraadskamer vermaanden, is niet te zeggen.

Het aantal censuurgevallen dat de ouderlingen en predikanten tussen 1664 en 1668 bespraken, was niet groot: negenenzestig. Dat zijn gemiddeld veertien kwesties per jaar. In de periode 1620-1626 lag dat aantal nog op vierentwintig.⁷⁹ Het ging toen bovendien nog om gemiddeld negenentwintig verschillende mensen per jaar. In de jaren 1664-1668 was dat aantal afgenomen tot zeventien. Deze lage cijfers worden nog opvallender door ze te vergelijken met die van een stad als Amsterdam, waar ten aanzien van dezelfde periode helemaal niet zo'n scherpe terugval kan worden waargenomen. Het aantal tuchtgevallen halveerde daar pas na 1680.⁸⁰ In Leiden nam het belang van de kerkelijke discipline dus al vroeg af in vergelijking met de hoofdstad. Maar niet alleen het teruggelopen aantal lidmaten dat met tucht in aanraking kwam, valt op. Ook ten aanzien van de prioriteiten van de Leidse kerkenraad is het nodige veranderd. Opnieuw is de rubriek 'huwelijk en zedelijkheid' het grootst en scoren de overige overtredingen van de gedragsregels vrij laag. Daarbij boette de leertucht in Leiden ten opzichte van de periode 1620-1626 verder aan belang in. Het in 1652 aangekondigde verscherpte toezicht op katholieken en andere dwaalgeesten lijkt zich niet te hebben doorgezet.⁸¹

In de jaren tussen 1626 en 1668 deden zich nauwelijks ernstige botsingen voor tussen de kerkenraad en het stadsbestuur. In de aantekeningen van ouderling Jan Hubrecht staan slechts enkele marginale wrijvingen bij predikantsbenoeringen opgetekend.⁸² Grote maatschappelijke tweespalt, waarbij kerk en overheid net als in de

⁷⁷ Het aantal diakenen nam in dezelfde jaren nauwelijks toe, n.l. van vier tot zes (Vgl. Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 413).

⁷⁸ De concentraties van tuchtgevallen rond Pasen, de zomermaanden (en dus niet rond Pinksteren wanneer volgens artikel 63 van de kerkorde van 1619 ook avondmaal gehouden zou moeten worden). Inderdaad maakten afgevaardigden van de kerkenraad in augustus 1649 tegenover het stadsbestuur melding van een onlangs gehouden 'ordinaris' visitatie (RAL, SAIL, inv.nr. 189 (11-8-1649)). In de periode 1664-1668 heb ik geen aankondigingen van visitaties aangetroffen. Wel maken ouderlingen zich in september 1665 zorgen over de tijdens visitaties veelvuldig ontdekte paapse stoutigheden (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (11-9-1665)). Er wordt ook één keer in maart gesproken van afgelegde huisbezoeken (Idem (27-3-1665)). In Amsterdam beperkten de ouderlingen zich in de zeventiende eeuw waarschijnlijk tot één rondgang (Roodenburg, *Onder censuur*, 118).

⁷⁹ Namelijk 170 in 7 jaar tijd (Kloek, 'Toezicht', 100).

⁸⁰ In de periode 1621-1630 behandelde de Amsterdamse kerkenraad 543 tuchtgevallen. Tussen 1661-1670 waren dat er 553, een decennium later zelfs 626. Na 1680 liep het aantal drastisch terug naar 364 (Roodenburg, *Onder censuur*, 137).

⁸¹ De personen op wie de ouderlingen doelden in het aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde kerkenraadsverslag werden slechts afgehouden. Tot afsnijding kwam het niet. Alleen ten aanzien van een proponent ging de kerkenraad een stapje verder. Tegen hem werd de procedure tot afsnijding in werking gesteld door zijn misstap - de overstap naar de katholieke kerk - anoniem van de kansel bekend te maken (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (19-9-1653)). Ruim vier maanden later volgde een nieuwe afkondiging, dit keer mét vermelding van zijn naam (Idem (30-1-1654)). De laatste vermelding is te vinden op 16 juni 1654 wanneer de voorzitter en de secretaris van de kerkenraad besluiten te onderzoeken hoe mensen in het verleden werden afgesneden (Idem (16-6-1654)). Een daadwerkelijke afsnijding is niet gevonden.

periode 1620-1626 tegenover elkaar stonden, was evenmin aan de orde. Integendeel, de kerk raakte in de loop van de zeventiende eeuw meer en meer ingekapseld in het politieke systeem.⁸³ Daar zorgde de grote overlap tussen het stadsbestuur en de kerkenraad voor. Zo zaten tussen 1664 en 1668 negen leden van de veertigraad – de vroedschap of stedelijke overheid in ruime zin – in de ouderlingenbankjes. Daarbovenop kwamen nog eens zes ambtsdragers die in de genoemde periode schep en of burgemeester waren. Aangezien de kerkenraad in die jaren in totaal zesendertig verschillende ouderlingen telde, houdt dit in dat toen zo'n tweeënveertig procent van het consistorie uit vertegenwoordigers van de Leidse overheid bestond. Zelden in de zeventiende eeuw was de vervlechting van beide instanties zo groot.⁸⁴

Een en ander betekende niet dat de kerkenraad en het stadsbestuur in alles op één lijn zaten. Zo vroeg de kerkenraad ieder jaar opnieuw aan de Leidse overheid om een verbod op het optreden van potsenmakers, koorddansers en reizende toneelgezelschappen tijdens de jaarlijkse kermis.⁸⁵ De kerk zag het volksvertier als een bron van zonden die niet alleen het heil van de lidmaten, maar dat van de hele stad in gevaar bracht. Het antwoord van het stadsbestuur was telkens dat erop zou worden toegezien dat er geen uitspattingen of gewelddadigheden zouden voorkomen. In de praktijk werden er alleen verboden uitgevaardigd in kommervolle tijden.⁸⁶ Verder verzocht de kerkenraad de overheid regelmatig om extra maatregelen tegen haar onwelgevallige zaken als zondagsontheiliging en godslastering, maar voortdurend tevergeefs. Het stadsbestuur was steeds van mening dat het daar al genoeg tegen ondernam.⁸⁷ Dit betekende overigens niet dat de overheid zich volkomen doof hield. Burgemeesters en schep enen maakten alleen andere afwegingen.⁸⁸ Omgekeerd hielden predikanten zich het recht voor de nodige aanmerkingen te maken op de vroomheid van de Leidse stadsbestuurders. Dit tot ongenoegen van de overheid die de voorgangers vervolgens bij zich riep voor een vermaning.⁸⁹

Nu volgt een uiteenzetting voor de periode 1664-1668 van de verschillende rubrieken die in tabel 5.1 zijn genoemd.

5.2.3 Leerstellige zaken

Ten aanzien van de aanpak van andersdenkenden bestonden de nodige verschillen tussen de kerk en het stadhuis. Die waren het kleinst bij de bestrijding van de remonstranten, ook wel arminianen genoemd, die in de jaren zestig weer oplaide. Officieel

⁸² Vgl. RAL, FH, inv.nr. 21 (24-5-1649; 30-5-1649; 3-6-1663).

⁸³ Vgl. Bergsma, *Gideonsbende*, 417,418.

⁸⁴ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 en Idem, *Herenboekje*, inv.nr. F1909, 1-3. Vgl. Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 418.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (18-1-1664).

⁸⁶ Idem, (19-2-1666). Vgl. RAL, SAI, inv.nr. 189 (27-3-1661) en idem, inv.nr. 190 (29-4-1668). In bijvoorbeeld 1664 en 1665 werden allerlei vormen van vermaak geannuleerd vanwege respectievelijk de pestepidemie en de Engelse oorlog. Het verzoek van 9 maart 1668 tot wering van toneel en andere onordentelijkheden is niet gehonoreerd (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (9-3-1668)).

⁸⁷ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (19-11-1666). Vgl. RAL, SAI, inv.nr. 189 (14-9-1656).

⁸⁸ Vgl. Bergsma, *Gideonsbende*, 420.

⁸⁹ Zie bijvoorbeeld: RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (6-4-1663 en 13-4-1663); RAL, SAI, inv.nr. 251 (9-8-1666).

kerkten Leidse remonstranten sinds het verbod op hun samenkomsten bij hun geloofsgenoten in Warmond met wie ze samen één gemeente vormden. Maar vanaf het midden van de eeuw boterde het steeds minder tussen beide groepen. Leidse remonstranten hielden daarom weer vaker bijeenkomsten in Leiden. Daarmee schonden ze de stedelijke bepalingen. Mensen tipten de kerkenraad, die vervolgens de stedelijke overheid inlichtte. Het stadsbestuur besloot de schout te sturen om de bijeenkomsten te verstoren. De bode met de roede kreeg bovendien de opdracht om de remonstrantse predikant die tijdens de verboden dienst vooringing, mee te delen dat hij onmiddellijk de stad moest verlaten.⁹⁰ Maar de remonstranten verplaatsten hun bijeenkomsten slechts naar een andere locatie, onder meer naar het huis van koopman Johan de Bije die daarvoor een speciaal vertrek had laten inrichten. Tot 1664 ging dat goed. Daarna greep de schout opnieuw in. Hij arresteerde verschillende bezoekers en bracht De Bije voor de criminele vierschaar.⁹¹

De remonstranten reageerden op de nieuwe vervolging met het indienen van een rekest. Daarin klaagden ze dat er buiten Leiden geen enkele stad was waar remonstrantse bijeenkomsten verboden waren. Binnen Leiden waren zij bovendien de enige denominatie die zo fel bestreden werd. Zelfs de Lutheranen en doopsgezinden die in hun leer meer van de gereformeerden afweken, bleven buiten schot, zo merkten de opstellers zuur op.⁹² Om die ongelijkheid ongedaan te maken, vroegen ze om toestemming voor hun bijeenkomsten. Toen dat de gereformeerde predikanten De Matter en De Witte ter ore kwam, haalden ze alles uit de kast om te voorkomen dat het stadsbestuur aan het rekest zou toegeven. In een reeks preken onderstreepten zij dat de overheid het zwaard was toevertrouwd om de kerk van arminianen, mennonieten, socinianen, libertijnen en andere vrijgeesten te zuiveren. De Witte maakte de remonstranten vanaf de kansel bovendien uit voor socinianen, pelagianen, valse profeten, godslasteraars, wolven, farizeeërs, quakers, antichristen, atheïsten en hun leer zou zijn als slangenvenijn, adderengif, helse zwadder, rechte satansdracht, drek die om goed geld verkocht werd, varkensdraf, zielenvergift, duivelsnaaigaren, helse verborgenheid, monsters en helse misdachten van opinies. Het zou na zo'n stortvloed van afkeer niet uit te leggen zijn als het stadsbestuur de bijeenkomsten van remonstranten zou toestaan, zo lijkt de predikant te hebben geredeneerd.⁹³

De overheid bleef bij het verbod op de vergaderingen van arminianen. Johan de Bije en de bezoekers van de door hem georganiseerde diensten kregen hoge boetes.⁹⁴ Maar het is nog de vraag of de stadsbestuurders de remonstranten afrekenden op hun afwijkende geloofsovertuiging. De 'Bestandstwisten' lagen nog vers in het geheugen. De

⁹⁰ RAL, SAII, inv.nr. 189 (5-11-1662).

⁹¹ RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p. 253vv (24-1-1664).

⁹² Ibidem. Inderdaad legde de overheid de doopsgezinden en lutheranen doorgaans geen strobreed in de weg. Alleen in 1642 moest de Lutherse kerk te Leiden na aandringen van de gereformeerden een opschrift boven de voordeur verwijderen die voorbijgangers tezeer in de verleiding zou brengen om het gebouw binnen te gaan. De tekst luidde vrij vertaald: 'Gij die hier naar binnen treedt, ga op de trap staan o vrome lezer en ga naar binnen. Hier is de deur van de hemel, zie hier het huis van God' (uit: Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, 174 (noot 4)).

⁹³ Perdijk, 'Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente', 19,20.

⁹⁴ RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p. 253 (6-2-1664).

overheid was bang dat de arminianen met hun bijeenkomsten opnieuw voor onrust zouden zorgen in de stad. Zo was in 1654 alleen al het verblijf van een remonstrantse predikant binnen de stadsmuren voldoende om hem Leiden uit te zetten.⁹⁵ Ook gereformeerde predikanten die van buiten kwamen en eenmalig een preekbeurt in Leiden vervulden, werden in de gaten gehouden. Zij mochten onder geen beding met 'scherpe woorden [...] van de contraremonstranten' spreken, om te voorkomen dat opnieuw de vlam in de pan zou slaan.⁹⁶ Het ging het stadsbestuur bij het bestrijden van het arminianisme dus ook om de handhaving van de openbare orde en niet alleen om de verdediging van de gereformeerde leer.⁹⁷ De bestuurders zagen er geen been in om in de jaren zestig remonstrantse kerkenraadsleden tot heer van een gebuurte te benoemen, zoals duidelijk werd in hoofdstuk 2, alhoewel arminianen verder geen toegang hadden tot publieke functies.⁹⁸

Tabel 5.2 Aantal door de Leidse Nederduitse gereformeerde kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot leerstellige problemen en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668 met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Afval	3	1	4	4 (2)	36
Uitgave ketters boek	3	0	3	3 (11)	27
Ongeoorloofde deelname a.h. avondmaal	1	1	2 ⁹⁹	3	27
Onenigheid met de kerkenraad	0	1	1	1 (2)	9
Totaal	7	3	10	11 (15)	100

Bron: RAL, KNGK, inv.nr. F18o8.

De remonstranten lieten zich niet tegenhouden. Ze bleven in Leiden bijeenkomen, ook in het huis van De Bije. En dus vroeg de kerkenraad ieder jaar opnieuw aandacht voor de illegale vergaderingen van arminianen 'tot behoud van de gereformeerde kerk'. In 1667 bleek dat de remonstranten net buiten Leiden een kerk aan de Maredijk wilden bouwen.¹⁰⁰ Tot verhevigde acties van het stadsbestuur leidde dit overigens niet. Maar ook de kerkenraad zette de eigen gedrevenheid, net als in de periode 1620-1626, niet om in extra maatregelen tegen dwalende lidmaten uit eigen kring. Integendeel, van alle 'leerstellige zaken' die tussen 1664-1668 door de kerkenraad werden besproken, had er niet één betrekking op remonstranten. Mogelijk hielden de afgevaardigden van het stadsbestuur tuchtmaatregelen tegen. Verder kwamen er weinig bekeringen van

⁹⁵ RAL, SAII, inv.nr. 189 (22-3-1654).

⁹⁶ RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p. 252 (20-11-1663).

⁹⁷ Perdijk, 'Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente', 27; Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad III*, 136.

⁹⁸ Zie hoofdstuk 2, par. 2.3.1. Vgl. Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 397. Tussen 1662-1668 werden zeker 4 remonstrantse kandidaten tot buurtheer gekozen. Geen enkele nominatie werd afgewezen.

⁹⁹ In één zaak is de identiteit van het lidmaat in kwestie niet bekend.

¹⁰⁰ RAL, KNGK, inv.nr. F18o8 (15-7-1667).

lidmaten voor. Remonstranten vormden uiteindelijk ook maar een kleine groep. De ophef over hun bijeenkomsten moet dan ook vooral worden gezien als frustratie over het feit dat arminianen eigenlijk gereformeerden waren die enkele belangrijke calvinistische leerstellingen afwezen.¹⁰¹

Iets meer verschil tussen de kerkenraad en het stadsbestuur was er op het gebied van de bestrijding van het rooms-katholicisme dat in de ogen van de kerk een groot gevaar voor de gemeente vormde.¹⁰² Net als de remonstranten kwamen de katholieken illegaal in woonhuizen bijeen. Maar hun aantal was groter. Leiden telde rond het midden van de zeventiende eeuw zeker zesduizend katholieken die verspreid over tientallen woningen missen hielden. En dat aantal groeide.¹⁰³ Maar tot ingrijpen van het stadsbestuur of de schout leidde dit na 1650 zelden, ondanks de streng klinkende keuren tegen de 'stoutheid en excessen der pausgezinden'.¹⁰⁴ In de jaren veertig werden nog tientallen huiskerken en kapellen aangepakt. Rond het midden van de zeventiende eeuw kwam het alleen tot een overval op huizen van enkele sympathisanten waar vergaderingen van pausgezinden werden gehouden en werden enkele klopjes een wijk uitgezet.¹⁰⁵ De inspectie van twee papistenhuizen in 1655 bleef zonder gevolgen voor de katholieke gemeenschap in Leiden.¹⁰⁶ Alleen toen enkele maanden later een rel op straat uitbrak, werd een katholieke oproerkraaiër bij verstek levenslang uit Leiden verbannen wegens belediging van gereformeerden.¹⁰⁷ De katholieken gaven voor het overige nauwelijks onrust en waren als groep te groot om te bestrijden.

De Nederduitse gereformeerde kerk beperkte zich bij de bestrijding van het katholicisme in de onderzochte periode hoofdzakelijk tot anti-paapse prediking. In de tuchtpraktijk hield ze zich er weinig mee bezig. Tussen 1664 en 1668 weigerde de kerkenraad slechts één man de toegang tot het avondmaal omdat deze bij een katholieke boer had gelogeerd en daar Maria had geprezen. De afhouding was bovendien eenmalig, omdat de man er een goede uitleg bij lijkt te hebben gehad. Helaas zijn details over deze zaak niet overgeleverd.¹⁰⁸ Verder kwam het de kerkenraad ter ore dat de zus van Jannetje Jansd. met een paapse man was getrouwd en het geloof van haar echtgenoot

¹⁰¹ Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 394-395.

¹⁰² Vgl. Abels, 'Gewetensvrijheid', 317.

¹⁰³ Buisman, 'Kerk en samenleving', 141-142; Sloots, *Cunibertus*, 210-215. Vgl. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk*, 173.

¹⁰⁴ Vgl. Goudappel & Snapper, 'Het Leidse schoutambt', 45-48; Van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes', 90. Zie RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 235v. Wel pakte de schout incidenteel mensen op die onderdak boden aan rooms-katholieke bijeenkomsten. De bezoekers van de katholieke missen werden niet vervolgd (RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p. 263 (6-6-1664); p. 283v (29-12-1665); Idem, inv.nr. 4 O, p. 11 (25-8-1666) en p. 12 (23-9-1666). In geval van remonstrantse bijeenkomsten werden de participanten wel beboet (Idem, inv.nr. 4 N, p. 253 (6-2-1664); p. 277 (10-4-1665); Idem, inv.nr. 4 O, p. 5 (12-4-1666)).

¹⁰⁵ RAL, ORA, inv.nr. 4 M, p. 116v-117 (22-12-1648), p. 155-156 (10-10-1650); RAL, SAII, inv.nr. 189 (11-8-1649). Klopjes zijn ongehuwde katholieke vrouwen die zich, zonder in een klooster te treden, volgens bepaalde regels in dienst van de kerk stelden. Met hun activiteiten probeerden ze mensen tot het rooms-katholicisme te bekeren. Het ging in het besproken geval om twee klopjes die actief waren in het 'Rijpenest' in de buurt van Hogelandse-Kerkgracht. Ze werden gesommeerd om elders in de stad te gaan wonen.

¹⁰⁶ RAL, ORA, inv.nr. 4 M, p. 86-86v (10-7-1655).

¹⁰⁷ Idem, ORA, inv.nr. 3, boek 15, p. 186 (28-9-1655).

¹⁰⁸ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (15-4-1667). De antwoorden van de man op de niet nader bekende vragen van de kerkenraad waren betrekkelijk bevredigend en leidden tot 'sijner verontschuldiging ende verschooninghe'.

had aangenomen. Aangezien Jannetje bij de schoonvader van haar zus inwoonde, die eveneens rooms-katholiek was, dreigde ook haar ziel verloren te gaan. Vandaar dat de kerkenraad de predikanten van de betreffende wijk op haar afstuurde om haar ernstig te vermanen. De afloop van deze interventie blijft helaas onbekend.¹⁰⁹

Diezelfde angst voor het rooms-katholicisme lag mogelijk ook ten grondslag aan de felle reactie op het theologische proefschrift van Cornelis Uijterhage, met de titel 'Antichristus Mahometes'. Daarin beweerde hij dat niet de paus in Rome de antichrist was waarvan de bijbel sprak, maar de islamitische profeet Mohammed. De kerkenraad besloot daarop een afvaardiging naar Cornelis te sturen om hem op zijn boek aan te spreken. Zonder veel succes. Cornelis had de opzieners nauwelijks bevredigende antwoorden gegeven. Hij ontkende zelfs wat zij in zijn boek hadden gelezen. De kerkenraad riep hem vervolgens bij zich, maar Cornelis bedankte. Dit kwam hem op afhouding van het avondmaal te staan.¹¹⁰ Daarop schreef de gepikeerde theoloog een pamflet waarin hij weliswaar deels op zijn dwaling terugkwam – ook de paus was een antichrist – maar waarin hij tegelijk de kerkenraad een veeg uit de pan gaf.¹¹¹ Vanaf dat moment ging het stadsbestuur zich er mee bemoeien. De schepenen gaven de schout de opdracht om tegen Cornelis op te treden en de eer van de kerkenraad te verdedigen.¹¹² Dat maakte indruk. Cornelis stelde een soort schuldbekentenis op en wilde weer aan het avondmaal toegelaten worden. Maar de kerkenraad vond het stuk te vaag en besloot zelf een akte op te stellen. Daarmee ging Cornelis akkoord. Zijn wens om deel te nemen aan het sacrament en tot de gemeente te behoren, was blijkbaar groter dan zijn afkeer van de kerkenraad. De predikanten en ouderlingen lieten hem tenslotte weer tot het avondmaal toe.¹¹³

De overige 'leerstellige zaken' hadden te maken met ongeoorloofde deelname aan het avondmaal door gecensureerde lidmaten. Zo leefde Niesje Abrahamsd. in openlijke onmin met haar man. Het is helaas onduidelijk waarover het paar precies ruzie had, maar de kerkenraad vond het conflict ernstig genoeg om de twee van het avondmaal te weren.¹¹⁴ Desondanks nam Niesje eind augustus 1667 toch aan het sacrament deel. De kerkenraad besloot haar daarop mee te delen dat de kerkelijke discipline nog onverkort van kracht was en dat ze zich eerst met haar man moest verzoenen.¹¹⁵ Tegelijk boden de ambtsdragers daarbij hulp aan, maar de vrouw weigerde tot twee keer toe om daarop in te gaan. Haar man reageerde wel en toonde zoveel berouw dat de kerkenraad hem weer toeliet tot de avondmaalsgemeenschap. Zijn vrouw bleef onder censuur.¹¹⁶

¹⁰⁹ Idem (11-5-1668). Vgl. Van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes', 93; Van Deursen, *Kopergeld*, 328.

¹¹⁰ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (3-9-1666; 10-9-1666; 14-9-1666).

¹¹¹ Naerder bericht als oock een korte verantwoordinge voor het boeck nu onlangs uijtgekomen onder den naem van Antichristus Mahometes, d.i. Mahomet den Anti-Christ, alwaer benevens de onwaerheden van het consistorium van Leijden oock deszelfs onwettelijck procederen wert aengewesen anno 1666. Van de tweemaal gestorvene, 12' (pamflet).

¹¹² RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (26-11-1666).

¹¹³ Idem (14-12-1666).

¹¹⁴ Het besluit tot de afhouding is niet gevonden. De zaak is daarom in de eerste rubriek (betreffende leerstellige zaken) opgenomen.

¹¹⁵ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (2-9-1667).

¹¹⁶ Idem (9-9-1667 en 13-9-1667).

5.2.4 Huwelijk en zedelijkheid

De kerkenraad had het beduidend drukker met zaken die het huwelijk en de zedelijkheid aangingen. Veruit de meeste zonden die het forum tussen 1664 en 1668 in deze categorie besprak, hadden te maken met voorechtelijke seksualiteit, of in de woorden van de kerkenraad, hoererij, ontucht of onkuisheid.¹¹⁷ Deze mistappen waren zeer ernstig in de ogen van de kerkenraad. Ze brachten bij openbaarheid de gemeente in verlegenheid en de lidmaten in opschudding. Vandaar dat Pieternelle Hendricxd. ondanks haar berouw over de door haar bedreven ontucht toch nog was afgehouden 'om ergeris te voorkomen'. Zij werd pas een jaar later weer aan de avondmaalstafel toegelaten, nadat haar schuldbekentenis 'met bedekte naam' was voorgelezen aan de gemeente, 'volgens oud gebruik van deze kerk'.¹¹⁸ Ook acht andere lidmaten die na 'onkuisheid' tot inkeer kwamen, werden anoniem 'voorgesteld'. Bij terugkeer aan het avondmaal na zonden uit de overige categorieën volgde doorgaans geen openbare schuldbelijdenis.¹¹⁹

Tabel 5.3 Aantal door de Leidse Nederduitse gereformeerde kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot mistappen op het gebied van huwelijk en zedelijkheid en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Overtreding trouwregels	1	1	2	2	5
Kwaad huwelijksleven	7	4	11	7 (5)	16
Overige onkuissheden	13	28	41	35 (16)	79
Totaal	21	33	54	44 (23)	100

Bron: RAL, KNGK, inv.nr. F1808.

Het huwelijk was in de gereformeerde kerk officieel geen sacrament, maar het werd wel als een goddelijke instelling gezien. Overtredingen van de huwelijksregels moesten daarom niet alleen door de overheid worden gestraft, zoals uiteengezet in de Politieke Ordonnantie van 1580. Ook de kerk hoorde zich er over uit te spreken.¹²⁰ Een van de meest voorkomende overtredingen van de regels was het 'doorgaan' of trouwen zonder

¹¹⁷ De woorden kunnen als synoniemen worden beschouwd (vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 94).

¹¹⁸ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (16-4-1666; 1-4-1667). Het stond kerken vrij om de openbare schuldbekentenis vorm te geven 'ende dat op sulcker wijze ende forme, welke men achten sal tot opbouwinghe eener yegelijcker ghemeente die alderbequaemste wesen' (*Acta van de synode te Emden* (1571), art. 29).

¹¹⁹ In totaal werden in de onderzochte periode eenentwintig gecensureerde lidmaten weer toegelaten. Tien van hen werden anoniem 'voorgesteld'. Daarvan waren er negen afgehouden wegens ontucht of onkuisheid, één wegens uitgave van een ketters boek. Van de overige elf lidmaten waren er zeven onder censuur gesteld wegens onkuisheid, één wegens 'kwaad huwelijksleven' en drie wegens twist, faillissement en ongeoorloofde deelname aan het avondmaal. Vgl. Van Deursen, *Bavieren en slijkgeuzen*, 211, 212.

¹²⁰ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 36, 37.

ouderlijke toestemming. Toen dominee Knibbe hoorde dat de minderjarige Justina Barbette door Isaac de Bijde was 'geschaakt' en dat de twee in stilte waren getrouwd, besloot de kerkenraad tot een onderzoek. Inderdaad bleek dat de moeder van Justina nooit van de verkering op de hoogte was gebracht. Na rijp beraad oordeelden de predikanten en ouderlingen dat Justina zich voorlopig van het avondmaal moest onthouden.¹²¹ Andere lidmaten namen het er vandoor gaan erg letterlijk en verdwenen buiten het directe bereik van de kerk. Zo waren Johannes Beegha en Lijsbeth van Oosterdijk samen 'doorgegaan' naar Amsterdam om daar zonder toestemming van de ouders te trouwen. De opzieners namen zich voor dat als het stel ooit om een attestatie zou vragen, deze geweigerd zou worden tot de zondaren zich boetvaardig hadden opgesteld.¹²²

Ook bij problemen binnen het huwelijk trad de kerkenraad voortvarend op, tenminste als het forum zélf een misstap constateerde. Zo ontzegden de ouderlingen en predikanten op zeventwintig maart 1665 David Henneman de toegang tot het avondmaal wegens overspel en herhaaldelijke dronkenschap. De notulen melden niets over een aangifte. Waarschijnlijk ging het hier, gezien de datum, om een tijdens een huisbezoek ontdekte misstap die niet ter plaatse kon worden verzoend of die inmiddels ook bij meer mensen bekend was.¹²³ Ook in het geval van Pieter Harmensz. lijkt aan de bespreking in de kerkenraad het een en ander vooraf te zijn gegaan. De notulen vermelden slechts dat dominee Van der Hagen heeft meegedeeld dat Pieter zich in overspel had 'verlopen' en dat het lidmaat door de kerkenraad onder censuur is gesteld. Ook hier hoefde de zondaar zich niet voor de opzieners te komen verantwoorden. Het lijkt wel alsof de kerkenraad er na de nodige huisbezoeken zo min mogelijk woorden aan vuil wilde maken.¹²⁴

Over het algemeen hield de kerkenraad overspel stil voor de overheid. Geen van de hierboven genoemde zaken kan in de strafrechtelijke archieven worden teruggevonden. Alleen het geval van Joost Jansz. van den Broecke vonden de predikanten en ouderlingen te aanstootgevend om voor zich te houden. Joost was van plan om na de dood van zijn vrouw met zijn dienstmeid te trouwen met wie hij al tijdens zijn huwelijk was vreemdgegaan. Daarbij was de vrouw in kwestie ook nog rooms-katholiek. De kerkenraad besloot daarom op eenentwintig mei 1666 niet alleen tot afhouding over te gaan, maar ook om de overtreding aan het stadsbestuur door te geven.¹²⁵ Desondanks staat het overspel van Joost niet in de stedelijke correctieboeken. Aan de kerkenraadsvergadering was echter al wel een civiel proces voorafgegaan, iets waar de notulen van de ouderlingen en predikanten merkwaardig genoeg over zwijgen. Uit de gerechtelijke verslagen blijkt dat het initiatief tot het huwelijk niet van Joost, maar van de dienstmeid was uitgegaan. Ze had hem voor de schepenen gesleept en getuigt dat hij met haar het bed had gedeeld en dat zij daarna nog tijdens het leven van zijn vrouw van een kind was bevallen. In de kantlijn van het dingboek staat geschreven 'niet geproce-

¹²¹ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (7-12-1668 en 14-12-1668).

¹²² Idem (1-4-1667). Zie over 'doorgaan': Van der Heijden, *Huwelijk in Holland, 190-192*; Spierenburg, *Zwarte schapen*, 24, 25.

¹²³ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (27-3-1665). Pasen viel dat jaar op 5 april.

¹²⁴ Idem (23-6-1665).

¹²⁵ Idem (21-5-1666).

deerd'. De man had namelijk lopende de rechtszaak met een huwelijk ingestemd. Maar niet in de kerk zoals de vrouw had geëist; het stel trouwde uiteindelijk op het stadhuis. Voor de vierschaar was de zaak daarmee afgedaan.¹²⁶

Andersom konden stellen die bij de rechtbank hun huwelijksproblemen uitvochten, rekenen op censuur vanwege de gegeven ergernis. Zo daagde Barbara Cornelisd. van Cleijenhoven haar man Hendrick Jacobsz. Balbiaen op vier februari 1665 voor de schepenen vanwege zijn voortdurende dronkenschap. Niet alleen had hij al het geld verkwanseld dat zij bij het huwelijk had ingebracht, maar hij behandelde haar ook slecht. Ze kon daarom, zo betoogde Barbara's procureur, niet langer met haar man samenleven. De schepenen stonden vervolgens een scheiding van tafel en bed toe, die nog diezelfde maand werd afgelezen. Het is daarbij opvallend dat de separatie pas in september 1665 in de kerkenraad ter sprake kwam. Kennelijk had de wijkpredikant hen niet eerder bezocht en zagen buurtbewoners in de scheiding geen aanleiding om bij de kerk te klagen. Hoe het ook zij, in september oordeelden de kerkenraadsleden dat Barbara en Hendrick niet eerder aan het avondmaal mochten gaan voor de verbittering was weggenomen en de veroorzaakte ergernis ongedaan gemaakt was.¹²⁷

De kerkenraad trad over het algemeen heel voorzichtig op als mensen aangifte deden van de zonden van anderen. Zo reageerden de opzieners terughoudend toen Esther de Raet hen in 1662, met het oog op het avondmaal, opbiechtte dat ze gescheiden van haar echtgenoot leefde. Volgens Esther had haar man, Leendert de Groot, haar slecht behandeld. De kerkenraad legde de beschuldiging eerst voor aan de echtgenoot zelf, alvorens tot een oordeel te komen. Leendert ontkende de aantijgingen echter en gaf op zijn beurt zijn vrouw de schuld van alles. Vervolgens liet de kerkenraad ook Esther verschijnen om hen beiden in elkaars aanwezigheid te horen. Het forum concludeerde uiteindelijk dat Leendert de meeste schuld droeg voor de ontstane situatie. En dus werd alleen hij gecensureerd, hoewel de kerkenraad Esther wel aanraadde om voor één keer niet aan het avondmaal te gaan. Nog geen half jaar later maakte Leendert de verzoening met zijn vrouw bekend. De kerkenraad eiste daar eerst afdoende bewijs van, voor hij weer tot het avondmaal zou worden toegelaten. Een wat gepikeerde Leendert kwam daarop met een kopie van een akte – mogelijk een notariële attestatie – waarin zijn vrouw al haar beschuldigingen tegen hem introk. De opzieners vertrouwden het niet helemaal en vroegen om het originele stuk. Ook moest Esther de echtheid van het document komen bevestigen. Maar Esther verscheen niet. De kerkenraad besloot haar daarop, gezien de gegeven ergernis, opnieuw de deelname aan het avondmaal te ontraden. Toen op zestien maart 1663 zowel Leendert als zijn vrouw weer aan het avondmaal wilden, werd alleen Esther toegelaten. Leendert moest eerst nog het document laten zien waarin Esther hem van alle schuld vrijpleitte. Hieraan voldeed hij binnen een week. Drie jaar ging het goed. In 1666 constateerde de kerkenraad, vermoedelijk na een huisbezoek, dat het stel opnieuw ergernis wekte. Het forum ontbood Esther en Leendert op

¹²⁶ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 285 (1-5-1666). Zie ook RAL, ONA, inv.nr. 778, p. 411 (20-4-1666).

¹²⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 161v (4-2-1665); RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (11-9-1665). Op 16 april 1666 werd Hendrick 'na vertoning van berouw en leedwezen' weer tot het avondmaal toegelaten (Idem (16-4-1666)).

de volgende vergadering, maar beiden verschenen tot tweemaal toe niet. Daarop besloten de ouderlingen en predikanten om Leendert af te houden en zijn huisvrouw niet. Anderhalf jaar later vroeg het paar, inmiddels verhuisd, om een attestatie. Leendert gaf al zijn fouten toe en toonde bovendien berouw. Vervolgens riep de kerkenraad ook Esther voor zich en verzoende het paar onder ernstige vermaningen om voortaan vreedzaam te leven.¹²⁸

Dit uitgebreide voorbeeld maakt duidelijk dat de kerkenraad bij de aangifte van misstappen niet uitsluitend afging op het relaas van een van de partijen maar zelf een onderzoek instelde. Toen Esther zich over de 'onfatsoenlijke bejegeningen' van haar man beklaagde, mocht ook Leendert zijn verhaal doen. Het is opvallend hoe de kerkenraad al snel partij koos voor Esther. Leendert had immers alle schuld van de hand gewezen, terwijl zijn vrouw zich nederig opstelde en haar fouten toegaf. Bovendien was zij degene die zich zorgen maakte om haar zielenheil. Daarmee presenteerde ze zich als eerlijk en bewust van eigen tekortkomingen.¹²⁹ Dit waren de kerkenraadsleden in 1666 kennelijk nog niet vergeten toen ze, nadat er opnieuw ruzie in het gezin was uitgebroken, Leendert zonder meer onder censuur plaatsten en Esther niet. De zaak laat verder zien hoezeer de kerkenraad uit was op verzoening. Het forum accepteerde daartoe in principe zelfs een elders opgetekende akte. Ook kreeg het paar in 1667 pas een attestatie toen zij zich ten overstaan van de kerkenraad hadden verzoend.¹³⁰

5.2.5 Persoonlijke levenswandel

Hetzelfde streven naar verzoening legde de kerkenraad ook aan de dag wanneer lidmaten overtredingen voorlegden op het gebied van de persoonlijke levenswandel. Zo mobiliseerden de broers Rutger, Reijnier en Willem van Deijl de opzieners om hen een flinke onderlinge ruzie voor te leggen. Waarover de onenigheid ging, wordt helaas niet duidelijk. De kerkenraadsleden waren niet van de onmin op de hoogte; waarschijnlijk lag het conflict nog niet op straat. De ouderlingen en predikanten reageerden direct. Ze vroegen eerst ieder van de broers of zij zich aan het oordeel van de kerkenraad wilden onderwerpen. Toen dat het geval bleek, polsten de opzieners bij alle drie de bereidheid tot verzoening. Reijnier wees als enige iedere toenadering van de hand; daar waren de scheldwoorden van zijn broers te grievend voor geweest, zo vond hij. Kennelijk had hij een meer bestraffend optreden van het forum verwacht. De kerkenraad probeerde nog één keer om een doorbraak te forceren en riep de broers bijeen om hen erop te wijzen dat wie zich onverzoenlijk opstelde, van het avondmaal zou worden afgehouden. Het dreigement hielp niet. Rutger en Willem sloten weliswaar vrede met elkaar, maar Reijnier bleef weigeren om de ruzie te beëindigen. Dit kwam hem op cen-

¹²⁸ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (10-3-1662; 17-3-1662; 8-9-1662; 12-9-1662; 16-3-1663; 20-3-1663; 9-4-1666; 16-4-1666; 20-4-1666; 18-11-1667).

¹²⁹ Dit zag de kerkenraad graag. Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 254-255.

¹³⁰ Vgl. Kloek, 'Toezicht', 112, waar de Leidse kerkenraad in 1621 een lidmaat dat een notariële attestatie had laten opstellen toevoegde 'dat het in de kerckenraedt niet en is gewent met notariale acten getuychenissen ende dispositien een saecke te bepleijten'.

suur te staan.¹³¹ Pas negen maanden later was hij bereid zich met zijn broers te verzoenen en mocht hij, na een bedekte voorstelling, weer aan het avondmaal.¹³²

Wanneer misstappen van lidmaten openbaar waren, volgde direct een afhouding van het avondmaal. Dat gebeurde ook bij een bankroet of faillissement. De kerk stond strikt op het standpunt dat betalingsachterstanden op tijd moesten worden weggewerkt. Wie dat niet kon, wekte de indruk onbetrouwbaar te zijn in geldzaken. Zo koppelde de Heidelbergsche Catechismus het achtste gebod – ‘gij zult niet stelen’ – aan bedrog, gierigheid, misbruik en verkwisting.¹³³ Maar ook in het algemeen gold dat gefailleerden door hun begeerte op te grote voet hadden geleefd en hun geldeisers hadden bestolen. Bovendien konden ze, gezien de openstaande schulden, niet meer aan hun maatschappelijke verplichtingen voldoen. Dit betekende dat een groot aantal publieke ambten niet meer voor hen openstond, zoals bijvoorbeeld het buurtheerschap en het lidmaatschap van de schutterij. Lidmaten die failliet gingen, kwamen bovendien onder censuur te staan, tot ze op een of andere wijze hun crediteuren tevreden hadden gesteld.¹³⁴ Vandaar ook dat Pieter Dammasz. en Maertje Verbeeck geen attestatie kregen voordat zij hun achtergelaten schulden in Leiden hadden voldaan.¹³⁵ Willem Reijnenburch was eveneens de stad ontvlucht vanwege schulden, maar na verloop van tijd keerde hij terug. De kerkenraad reageerde onverbiddelijk op het nieuws en hield hem van het avondmaal totdat hij zijn schuldeisers tevreden had gesteld.¹³⁶

Tabel 5.4 Aantal door de Leidse Nederduitse gereformeerde kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot overige overtredingen van kerkelijk bepaalde gedragsregels op het gebied van de persoonlijke levenswandel en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Faillissement	6	0	6	6 (3)	75
Twist	3	0	3	1 (1)	13
Geweld	0	3	3	1	13
Totaal	9	3	12	8 (4)	100

Bron: RAL, KNGK, inv.nr. F1808.

¹³¹ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (17-12-1666).

¹³² Idem (20-9-1667).

¹³³ Heidelbergsche Catechismus, zondag 42, vraag 110.

¹³⁴ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (20-3-1665); Idem (5-4-1667); Roodenburg, *Onder censuur*, 377-381. Zie ook Sprunger, 'Entrepreneurs and ethics', 218-219; Idem, 'Faillissementen', 104, 105.

¹³⁵ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (23-3-1667).

¹³⁶ Idem (1-4-1667). Mogelijk was hij op de vlucht voor zijn schuldeisers vanwege het gevaar dat zij beslag zouden leggen op zijn goederen (vgl. soortgelijk geval in: RAL, ONA, inv.nr. 967, nr. 12 (3-2-1667)).

Tot dusver zijn vrouwen ondervertegenwoordigd in de rubriek 'persoonlijke levenswandel'. De categorie 'geweld' bestaat echter opvallend genoeg geheel uit vrouwen.¹³⁷ Nu waren vrouwen in Leiden tussen 1664-1668 zeker niet gewelddadiger dan hun mannelijke plaatsgenoten. Hun aanwezigheid in de kerkenraadsnotulen duidt veeleer op het omgekeerde. De drie vrouwen waar de tabel melding van maakt, waren op achttien september 1668 om onbekende redenen met elkaar in gevecht geraakt. Daarmee gaven zij een dermate grote ergernis in de gemeente dat de kerkenraad hen van het avondmaal afhield.¹³⁸

Dat in de onderzochte periode niet meer mensen wegens geweld gecensureerd werden, kan vermoedelijk worden verklaard uit het feit dat betrokkenen gewelddadigheden niet of nauwelijks aan de kerkenraad meldden. Hetzelfde geldt voor beledigingen en gekijf. Stedelingen hadden ook andere manieren om met dergelijke kwesties om te gaan. Ze negeerden het geweld of de belediging, scholden terug of werden zelf gewelddadig.¹³⁹ Een andere groep stapte naar de notaris, de stedelijke rechtbank of wellicht de buurtheer. Zij vonden wereldlijke fora blijkbaar meer geschikt om dergelijke conflicten te beëindigen. Kloek constateerde hetzelfde voor eerdere periodes.¹⁴⁰ Uit de lage aantallen tuchtgevallen met betrekking tot geweld mag in elk geval niet zonder meer worden geconcludeerd dat gewelddadigheden onder lidmaten nauwelijks voorkwamen en dat de gemeente blijkbaar al onder invloed was van een door de kerk ondersteund beschavingsoffensief. Daarvoor zullen eerst de kerkenraadsnotulen van de andere kerken geanalyseerd moeten worden.¹⁴¹

5.2.6 Overig

De rubriek 'overige zaken' omvat hoofdzakelijk zonden die de kerkenraad in termen als 'ergerlijk leven', 'ergerlijk gedrag' of 'onstichtelijke wandel' omschreef. Hierdoor is dus niet duidelijk of er sprake was van dronkenschap, twist of bijvoorbeeld voorechtelijke seksualiteit, alleen dat de bedoelde misstappen openbaar waren en dus de gemeenschap te schande maakten. Zo werden Johannes Kieckens en zijn vrouw in 1664 vermaand vanwege hun 'ergerlijk leven', wat lijkt te wijzen op echtelijke problemen. Een jaar later daagde zijn vrouw hem tot drie keer toe voor de burgemeesters, overigens steeds om onbekende redenen.¹⁴² Uit de verslagen van het college van vredemakers blijkt dat Johannes in die dagen bovendien in allerlei zakelijke geschillen was verwickeld.¹⁴³ Soms bleven in de kerkenraadsnotulen de begane misstappen helemaal onvermeld. Zo wees de kerkenraad het attestatieverzoek van Philips Arckelbout alleen om 'gewichtige redenen' af.¹⁴⁴ De achterliggende zonden in deze rubriek zouden de uit-

¹³⁷ Vgl. Kloek, 'Toezicht', 111, 118; Schilling, 'Reformierte Kirchenzucht', 303.

¹³⁸ Vgl. Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 194; Idem, *Maurermeister*, 368, 369; Gowing, 'Language, power and the law', 32.

¹³⁹ Vgl. Spierenburg, 'Knife fighting', 107.

¹⁴⁰ Kloek, 'Toezicht', 112.

¹⁴¹ Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 354.

¹⁴² RAL, SAII, inv.nr. 250 (3-6-1665; 20-7-1665; 23-7-1665).

¹⁴³ RAL, ORA, inv. nr. 47 2H (1-8-1664; 5-8-1664; 1-9-1664); Idem, inv.nr. 47 2 I (15-12-1664).

¹⁴⁴ RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (1-2-1664).

komsten met betrekking tot de overige categorieën dus nog kunnen veranderen, zeker gezien het aantal tuchtzaken waar het hier om gaat. Maar de onduidelijkheid is te groot voor een meer precieze indeling. Het is daarom beter om de cijfers in de verschillende rubrieken te beperken tot die zaken waarover geen misverstanden bestaan.

5.2.7 Conclusie

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat van een strenge tuchtuitoefening door de Leidse Nederduitse gereformeerde kerk geen sprake was in de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Het aantal censuurgevallen was in de periode 1664-1668 meer dan gehalveerd ten opzichte van de door E.M. Kloek bestudeerde jaren 1620-1626. Geen van de 'trappen' van censuur werd ingezet, ondanks de voornemens van de kerkenraad in 1652. Wel kwamen anonieme schuldbekentenissen voor van zondaren die, meestal na 'onkuisheden', weer tot het avondmaal waren toegelaten. Afgezet tegen het fors gestegen inwonertal van de stad kan de tucht in de Leidse publieke kerk weinig anders dan een marginaal verschijnsel worden genoemd. De gereformeerde ouderlingen en predikanten hielden maar twee of drie keer per jaar een rondgang door hun wijk om de lidmaten te bezoeken. Het lijkt onwaarschijnlijk dat zij daarmee een sluitend toezicht op de gemeente hadden.

Toch is een slag om de arm op zijn plaats. Mogelijk pasten de kerkenraadsleden een stille vorm van tucht toe, waarbij zij de betrokken zondaren zoveel mogelijk buiten de kerkenraadskamer vermaanden en zodoende voor een formele afhouding behoedden. Bij de huisbezoeken konden berouwvolle leden dan het advies krijgen om bijvoorbeeld eenmalig van avondmaalsdeelname af te zien. Alleen wie zijn leven niet beterde of teveel ergernis had gegeven, kreeg met een officiële tuchtprocedure te maken. Dit verklaart de concentraties van tuchtgevallen in de maanden rond Pasen, september en december, wanneer de huisbezoeken met het oog op het avondmaal werden afgelegd. Ook tussentijdse aangiftes konden op een stille manier, dus buiten de boeken om, worden afgehandeld. Volgens deze redenering is sprake van een niet nader te bepalen onderregistratie en kan dus weinig over de tuchtuitoefening door de gereformeerde kerk worden gezegd op basis van de kerkenraadsnotulen.

Het is opvallend dat de kerkenraad zich vooral over het huwelijks- en seksleven van de avondmaalsgemeenschap uitsprak en zich tijdens vergaderingen veel minder bezighield met overtredingen van de overige door de kerk gestelde gedragsregels. Deze laatste konden kennelijk óf snel worden verzoend óf ze werden nauwelijks aan de opzieners doorgegeven. Voor het eerste pleit de opstelling van de overheid die van mening was dat de kerkenraad zich niet teveel met het maatschappelijk gedrag van de Leidenaren moest bemoeien. De overheid kon dit eenvoudig controleren omdat de kerkenraad voor een belangrijk deel uit leden van het stadsbestuur bestond. Het geringe aantal censuurgevallen kan zodoende worden beschouwd als een indicatie van de inkapseling van de publieke kerk in de stedelijke politiek. Beide partijen hadden baat bij die samenwerking. De stad voorkwam onrust en de kerk kreeg de nodige ruggesteun bij het handhaven van haar plaats in de samenleving. De eerder besproken zaak tegen Cornelis Uijterhage,

waarin het stadsbestuur de eer en het respect van de kerkenraad verdedigde, illustreert dit.¹⁴⁵ Aan de andere kant kon de kerkenraad veel van deze zonden als opzichter over de avondmaalsgemeente niet zomaar negeren. Daarvoor was de gegeven ergernis vaak te groot. Vandaar dat de kerk zich met betrekking tot overtredingen van de gedragsregels op het gebied van de persoonlijke levenswandel mogelijk meer op stille tucht richtte. Daarin was ze ook vrij. De overheid had zich in de jaren tachtig van de zestiende eeuw alleen tegen strengere vormen van tucht gekeerd.¹⁴⁶

Toch kan ook de tweede hypothese niet worden uitgesloten. Want wat baatte het lidmaten om bepaalde ergerniswekkende misstappen bij de kerkenraad aan te geven als die er verder toch weinig meer mee deed dan de zaak stil houden? Openbare aanstoot diende immers ook in het openbaar te worden rechtgezet.¹⁴⁷ Dat de kerkenraad wel veel overtredingen van de huwelijksregels besprak, met name met betrekking tot voorechtelijke seksualiteit, moet worden verklaard uit de overeenstemming die op dit punt met de stedelijke overheid bestond.¹⁴⁸ Maar de kerk moest het daarbij wel hebben van de huisbezoeken, waar de misstappen voornamelijk aan het licht kwamen, of van een te kleine marge tussen een huwelijk en de geboorte van het eerste kind. Lidmaten zagen de kerkenraad nauwelijks als forum voor klachten over 'onkuisheden' van anderen. Zodoende was de rol van de Nederduitse gereformeerde kerkenraad als forum voor geschilbeslechting misschien minder groot dan wel is gedacht.¹⁴⁹ Het is daarom van belang om deze uitkomsten te toetsen aan de activiteiten van de andere grote gereformeerde kerkenraad, het Waalse gereformeerde consistorie.

5.3 De Waalse gereformeerde kerk

5.3.1 Introductie

De Waalse kerk in Leiden werd in 1581 gesticht door Lambert Daneau, een hoogleraar theologie aan de Leidse universiteit. Voor die tijd was er slechts incidenteel sprake van Waalse of Franstalige prediking in de stad.¹⁵⁰ Daneau stampte de kerk in enkele maanden uit de grond. Hij benoemde ook een eigen kerkenraad, zonder goedkeuring te vragen van de Leidse overheid. Dit was tegen het zere been van de stadsbestuurders die net het zogeheten 'arbitraal akkoord' hadden gesloten met de gereformeerde kerk.¹⁵¹ Het conflict werd opgelost met een compromis. De overheid zou de Waalse kerkenraad

¹⁴⁵ De gereformeerde kerk nam in die tijd nog altijd geen meerderheidspositie in Holland in (Bergsma, *Gideonsbende*, 14-17; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 20-22).

¹⁴⁶ In Utrecht kwam het in 1659 nog tot 17 anonieme aflezingen (Van Lieburg, *De nadere reformatie in Utrecht*, 94).

¹⁴⁷ Vgl. Frijhoff & Spijs, *Bevochten eendracht*, 186; Dinges, *Maurermeister*, 313-317; Roodenburg, *Onder censuur*, 115; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 40-55.

¹⁴⁸ Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 216.

¹⁴⁹ Vgl. Dinges, 'Justice as a form of social control', 163; Roodenburg, *Onder censuur*, 386.

¹⁵⁰ Jonge, 'Quatrième centenaire', 446-447. Vgl. Perk, *De Waalsche gemeenten*, 20.

¹⁵¹ Zie par. 5.2.1.

erkennen, op voorwaarde dat Daneau zich voortaan aan de afspraken zou houden. De eigenzinnige predikant zorgde daarnaast nog voor opschudding door lidmaten van de Nederduitse gereformeerde kerk aan het avondmaal te laten gaan die wegens het optreden van de rekkelijke predikant Coolhaes hun heil bij hem hadden gezocht.¹⁵² Een confrontatie met het stadsbestuur, dat achter Coolhaes stond, kon niet uitblijven en binnen het jaar aanvaardde Daneau een betrekking in Gent. J. Koppenol weet zelfs dat hij was 'weggetreiterd' door de Leidse stadssecretaris Jan van Hout. Waarschijnlijk betekende het vertrek van de predikant het voorlopige einde van de Waalse kerkenraad.¹⁵³

De immigratiestroom van Zuid-Nederlanders aan het einde van de zestiende eeuw gaf de Franstalige kerk in Leiden een nieuwe impuls. De gemeente groeide van vierhonderdvijfentwintig leden tot vijfduizend halverwege de zeventiende eeuw.¹⁵⁴ Problemen met het stadsbestuur deden zich niet meer voor. De Waalse kerk deelde in de voorrechten van de publieke kerk. De gemeenschap kreeg een pand van de stad. Eerst was dat de kapel van het Faliede begijnhof aan het Rapenburg, daarna de Vrouwekerk, terwijl vanaf 1638 ook gebruik mocht worden gemaakt van de kapel van het Sint Catharinagasthuis. Verder werden de predikanten, net als bij de Nederduitse gereformeerden, door de overheid betaald. Daar stond tegenover dat de kerk zich aan het 'arbitraal akkoord' diende te houden, dat wil zeggen dat de benoeming van nieuwe ambtsdragers steeds in handen was van het stadsbestuur.¹⁵⁵

Inhoudelijk vertoonde de Waalse kerk veel overeenkomsten met haar Nederduitse gereformeerde evenknie. Beide hadden dezelfde bevoegdheden, rechten, kerkorde en geloofsbelijdenissen. Maar daarnaast hadden Waalse kerken in de Republiek ook hun eigen tradities. Zo hadden ze eigen classes en synoden.¹⁵⁶ Verder waren er verschillen op het gebied van de tuchtuitoefening. De Walen gebruikten een zogeheten 'mereau' of loodje om aan het avondmaal te mogen deelnemen. Vermoedelijk kregen gelovigen dit als ze belijdenis hadden afgelegd. Leden die vanwege een misstap van het avondmaal afgehouden werden, dienden hun 'mereau' weer in te leveren.¹⁵⁷ Ook moest een geschorst lidmaat, dat weer in de gemeente opgenomen wilde worden, de openbare schuldbelijdenis die door de predikant van de kansel werd afgelezen, staande met een jawoord beamen. In de Nederduitse gereformeerde kerken kwam deze vorm van openbare verzoening nauwelijks voor.¹⁵⁸ Toch moeten de procedurele verschillen ten aanzien van de tucht niet overdreven worden. De Waalse kerk gebruikte veelal dezelfde formuleringen bij het uitoefenen van de kerkelijke censuur.

Of de tucht in de Waalse kerk ook in de praktijk verschilde van die van de Nederduitse gereformeerde is nog nooit onderzocht. Fockema Andreae suggereert wel dat de Waalse gereformeerden de censuur strikter toepasten. Hij spreekt van een 'consciënti-

¹⁵² Fatio, *nihil pulchrius ordine*, 44-46.

¹⁵³ Koppenol, *Leids heelal*, 361; Wolter, *Een nieuw ende onghesien dingh*, 6; Cohen, *Ecrivains français*, 156-158.

¹⁵⁴ Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 110, 116.

¹⁵⁵ Buisman, 'Kerk en samenleving', 127.

¹⁵⁶ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 143, 166, 213; Perk, *De Waalsche gemeenten*, 11-17.

¹⁵⁷ Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 115.

¹⁵⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 212.

euze' tuchtuitoefening.¹⁵⁹ Maar hij baseert zich niet op cijfers. Het is daarom interessant de notulen van de Waalse kerk nader te bestuderen voor de jaren 1664-1668 en de onderzoeksresultaten naast die van de zojuist besproken Nederduitse gereformeerde kerk te leggen. Is er inderdaad sprake van een groter aantal tuchtgevallen? Wat beschouwde de Waalse kerkenraad als ergerlijke zonden die op formele wijze moesten worden afgehandeld? Waardoor kunnen eventuele verschillen met het Nederduitse gereformeerde consistorie op dit gebied worden verklaard?

5.3.2 Tuchtuitoefening 1664-1668

De Waalse kerk had een relatief omvangrijke kerkenraad. In 1584 telde de gemeenschap vier diakenen en vier ouderlingen. Dat aantal groeide tot tien van beide soorten ambtsdragers in de jaren zestig van de zeventiende eeuw.¹⁶⁰ De kerkenraad was daarmee even groot als die van de Nederduitse gereformeerde kerk, alleen telde deze laatste veertien ouderlingen en zes diakenen. Hieruit kan allereerst worden afgeleid dat de Walen de armenzorg naar verhouding hoger waardeerden dan de Nederduitse gereformeerde kerk. Nu waren er onder de Franstalige immigranten, naast enkele rijke textielproducenten, inderdaad veel armen. Daardoor zat de Waalse diaconie zelf regelmatig krap bij kas en moest ze het stadsbestuur om financiële bijstand vragen.¹⁶¹ Toch was ook het aantal ouderlingen in de kerkenraad fors, gezien de kleinere omvang van de Waalse kerk. Dat maakte het opzicht mogelijk effectiever. Ook het feit dat de Franstalige Leidenaren voor het merendeel in een eigen wijk in het noorden van de stad woonden, droeg daaraan bij.¹⁶² Een andere factor die de tuchtuitoefening over de Waalse gemeente kan hebben beïnvloed, is het feit dat er tussen de Waalse kerkenraad en de stedelijke overheid geen enkele overlap bestond. Het stadsbestuur was namelijk niet toegankelijk voor vreemdelingen. Daarmee was ook de controle op het doen en laten van het consistorie minder sterk.¹⁶³

Bestudering van de kerkenraadsnotulen bevestigt het vermoeden dat de tucht in de Waalse gereformeerde kerk intensiever was dan die in de Nederduitse. Niet alleen zijn de tuchtgevallen evenwichtiger over het kalenderjaar verspreid, waardoor ze minder nadrukkelijk samenvielen met de vaste visitatierondes die aan christelijke hoogtijdagen en de zomermaanden voorafgingen.¹⁶⁴ Ook het aantal gecensureerde lidmaten is opvallend hoger, namelijk honderdtachtig mannen en vrouwen, verdeeld over honderdtweënzestig zaken. Dat zijn er ruim twee keer zoveel als bij de Nederduitse gereformeerde kerk. Aangezien de Waalse gemeente ook nog eens beduidend kleiner was dan

¹⁵⁹ Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 114-115.

¹⁶⁰ Het aantal predikanten groeide in diezelfde periode van één tot vijf.

¹⁶¹ Zie bijv. RAL, SAIL, inv.nr. 189, p. 23 (16-5-1649). Vgl. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 65-66; Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 413; Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 111.

¹⁶² Veel Walen woonden in de stadsvergroting van 1611, bestaande uit de bonnen Nieuwmares, Zijloort en Hogemorsch.

¹⁶³ Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 70-72; Schilling, 'Calvinistische Presbyterien', 442. Wel had het stadsbestuur een of twee van zijn medeleden tot gecommiteerde in de kerkenraad aangewezen. Deze verschenen echter zelden (Fockema Andreae, 'De Waals-hervormde kerk te Leiden', 119).

¹⁶⁴ Vgl. januari (21), februari (15), maart (14), april (19), mei (9), juni (19), juli (13), augustus (17), september (7), oktober (4), november (4) en december (20).

de Nederduitse, betekent dit dat de tucht naar verhouding veel meer leden bereikte. Tot slot zijn ook in de aandacht voor de door Kloek onderscheiden categorieën de nodige afwijkingen aan te wijzen. Zoals tabel 5.5 laat zien, is het aantal lidmaten dat wegens problemen op het gebied van huwelijk en zedelijkheid met de kerkenraad in aanraking kwam in de Waalse kerk relatief een stuk kleiner dan bij de Nederduitse gereformeerden. Maar daar staat tegenover dat het aantal overige overtredingen van de kerkelijk bepaalde gedragsregels op het gebied van de persoonlijke levenswandel bij de Walen aanzienlijk hoger lag. Dit laatste heeft ongetwijfeld te maken met het effectievere opzicht dat de Waalse opzieners over hun gemeente hadden en de geringere bemoeienis van de Leidse overheid. De kerkenraad hoefde daardoor tuchtzaken minder stil af te handelen. Voor aanvullende verklaringen moeten de tuchtgevallen nader worden bekeken.

Tabel 5.5 Vergelijking van het aantal door de kerkenraad besproken tuchtgevallen in de jaren 1664-1668 in de Waalse en Nederduitse gereformeerde gemeenten in Leiden, uitgedrukt in absolute aantallen en in procenten, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak in de notulen terugkeerde.

Categorie	Waalse geref. kerk		Nederduitse geref. kerk	
	N	%	N	%
Leerstellige zaken	19 (14)	12	11 (15)	16
Huwelijk en zedelijkheid	57 (43)	35	44 (23)	64
Persoonlijke levenswandel	54 (21)	33	8 (4)	12
Niet nader bekend	32 (19)	20	6 (1)	9
Totaal	162 (97)	100	69 (43)	100

Bron: RAL, KNGK, inv.nr. F1808 en Idem, AWK, inv.nr. 44.

5.3.3 Leerstellige zaken

Veruit de meeste Waalse gemeenteleden die met 'leertucht' of censuur wegens leerstellige zaken te maken kregen, hadden zich van de gereformeerde kerk afgekeerd. Opzieners bespraken in dit verband met name vrouwelijke lidmaten die naar de paapse mis waren geweest. Mogelijk gingen zij met hun rooms-katholieke man mee.¹⁶⁵ De betrokkenen werden door de kerkenraad steevast van het avondmaal afgehouden. Het forum deed afvalligheid overigens telkens zeer summier af. Mogelijk was er al tijdens huisbezoeken met de betreffende lidmaten over gesproken, waarna die, gezien de uitkomst, weigerden terug te keren naar de gereformeerde kerk.¹⁶⁶ Onder de gecensureerden bevonden zich, net als bij de Nederduitse gereformeerden, geen lidmaten die zich tot het arminianisme hadden bekeerd. Dit wijst opnieuw op de geringe concurrentie uit re-

¹⁶⁵ De namen van de mannen blijven onvermeld.

¹⁶⁶ Uitzondering is Barbe Cathérine die, 'estant aller à la messe', van het avondmaal wordt afgehouden. Twee weken later verschijnt ze voor de kerkenraad om te protesteren. Ze ontkent bij hoog en bij laag naar de mis te zijn geweest. Daarop maakte het 'consistoire' de censuur ongedaan (RAL, AWK, inv.nr. 44 (3-8-1668; 17-8-1668)).

monstrantse hoek. Daarbij kan nog worden opgemerkt dat de Waalse kerk zich in de botsingen tussen arminianen en gomaristen over het algemeen neutraal opstelde.¹⁶⁷

In de categorie ‘onenigheid met de kerkenraad’ gaat het met name over kritiek op de rechtzinnigheid van de kerk. Zo vond Eloij Guérar dat de kerk alleen in het verleden het huis van God was geweest. Tegenwoordig leek de gemeente veeleer het domein van de duivel. De opzieners reagerden ontzet toen hen dit ter ore kwam en riepen hem bij zich op de kerkenraadskamer om hem ‘de tucht te geven die hij verdiende’. Ze trommelden daarbij ook nog enkele gemeenteleden op die konden bevestigen dat Eloij de uitspraken had gedaan. Een van hen wist zelfs te vertellen dat hij had gezegd dat de kerk tegenwoordig niet meer aan Christus maar aan de antichrist toebehoorde. Mogelijk meende Eloij, gelet op zijn verwijzing naar de komst van de antichrist, dat het einde der tijden nabij was. De verontwaardigde kerkenraad ontzegde hem de toegang tot het avondmaal. Alleen na voldoende spijtbetuiging zou hij weer worden toegelaten.¹⁶⁸

Tabel 5.6 Aantal door de Leidse Waalse gereformeerde kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot leerstellige problemen en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Afval	5	9	14	13 (5)	68
Onenigheid met de kerkenraad	3	1	4	3 (5)	16
Uitgave ketters boek	2	0	2	2 (4)	11
Wegblijven van het avondmaal	0	1	1	1	5
Totaal	10	11	21	19 (14)	100

Bron: RAL, AWK, inv.nr. 44.

Een bijzondere vorm van ‘onenigheid met de kerkenraad’ was het uitgeven van een door de kerk als godslasterlijk beschouwd geschrift. De categorie is daarom apart opgenomen. In de onderzochte periode deed vooral de ‘Tractatus de Concordia Christiana’ uit 1664 van doctor medicinae Louis de Beaufort stof opwaaien in de Waalse kerk. In het boekje beweerde Louis onder meer dat de kerkelijke belijdenisgeschriften niet spoorde met Gods Woord. De kerkenraad eiste direct een uitgebreide schuldbekentenis van de geneesheer. Maar Louis weigerde dat. Vervolgens hielden de opzieners hem van het avondmaal af en legden de zaak voor aan de Waalse synode, die de censuurmaatregel van het Leidse consistorie bevestigde. Louis verdedigde zich met een nieuw boek. Hierin noemde hij het optreden van de kerk onrechtvaardig en vergeleek hij de tucht-

¹⁶⁷ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 243; Perk, *De Waalsche gemeenten*, 25. Uitzondering was de Waalse kerk in Rotterdam (Vileneuve, *Eglise Réformée Wallonne de Rotterdam*, 16-18).

¹⁶⁸ RAL, AWK, inv.nr. 44 (29-6-1664; 13-7-1664; 27-7-1664). De 17e eeuw kende verschillende oplevingen van eindtijdverwachtingen, vgl. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, 174-175, 361-388; Schwartz, *The French prophets*, 7-16.

maatregel met de Spaanse inquisitie. De kerkenraad was *not amused* en lichtte het stadsbestuur in.¹⁶⁹ Dat zette de schout aan het werk en nog dezelfde maand lag er de eis dat het werk van Louis de Beaufort voor het stadhuis verbrand moest worden en dat de *doctor medicinae* een boete van honderdvijfentwintig gulden diende te betalen. Waarschijnlijk kwam de medicus er met een schikking vanaf. Zijn afhouding bleef overigens gehandhaafd.¹⁷⁰

5.3.4 Huwelijk en zedelijkheid

Zoals al eerder is opgemerkt, waren de Waalse ouderlingen en predikanten in de uitoefening van hun opzicht over de gemeente minder afhankelijk van de vaste huisbezoeken dan hun Nederduitse gereformeerde collega's. Dit blijkt ook uit de soorten misstappen die de kerkenraad op het gebied van huwelijk en zedelijkheid besprak. Hielden de Nederduitse gereformeerde opzieners zich vooral bezig met voorechtelijke seksualiteit, die vaak alleen aan het licht kwam als er een zwangerschap op volgde, de Waalse kerk censureerde met name lidmaten wegens een 'kwaad huwelijksleven'. Dit hield onder meer overspel in. Niet alleen de kerk beschouwde dit vergrijp als een ernstige zonde tegen God en Zijn gemeente, ook nogal wat gemeenteleden vonden die zonde kwalijk genoeg om elkaar ervoor aan te geven bij de kerkenraad. De meeste tipgevers bleven anoniem. Zij moeten vermoedelijk in de buurt van de betrokkenen worden gezocht.¹⁷¹ In februari 1665 werd Jean Nolet bij de kerkenraad geroepen omdat het verhaal ging dat hij overspel had gepleegd. Toen hij de aantijging in alle toonaarden ontkende, legde het forum hem een eenmalige afhouding op vanwege de ergernis die hij in de gemeente had veroorzaakt.¹⁷² Lidmaten die de aanklacht wel bekenden, werden gecensureerd totdat ze voldoende berouw lieten zien. Alleen dan konden ze met de verstoorde gemeente worden verzoend.¹⁷³

Ook andere vormen van kwaad huwelijksleven bereikten de kerkenraad vaak door aanklachten van burens, zoals bijvoorbeeld in het geval van François Cresson en zijn vrouw. Het echtpaar had voortdurend ruzie en was uiteindelijk eigenmachtig uit elkaar gegaan. De kerkenraad vermaande de beide echtelieden eerst om weer bij elkaar te gaan wonen. Maar toen het stel dat weigerde, hield het forum zowel François als zijn vrouw van het avondmaal af. De vrouw kreeg daarbij bovendien de waarschuwing dat ze moest stoppen met haar 'gueuseries'. Ging ze daarmee door, dan zouden de ouderlingen en predikanten het stadsbestuur inlichten. Mogelijk doelden de kerkenraads-

169 RAL, AWK, inv.nr. 44 (19-11-1664; 12-12-1664; 7-1-1665; 11-3-1665). Het boek was getiteld: *Apologie ofte declaratie van Louijs de Beaufort raeckende de onrechtvaardige proceduren die bij de dienaers van de Waelsche gemeijnte jegens hem waeren gehouden*.

170 Het vonnis ontbreekt in de correctieboeken (RAL, ORA, inv.nr. 4 N, p 270 (30-3-1665)). Er kon geen vermelding van een heropname worden gevonden in de kerkenraadsnotulen.

171 Zie ook Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 259,260; Roodenburg, *Onder censuur*, 117-120, 131-134; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 208.

172 RAL, AWK, inv.nr. 44 (4-2-1665).

173 *Idem* (2-12-1667).

leden op bedelactiviteiten van de vrouw.¹⁷⁴ Het dreigement bleek effect te hebben. Een week later verzoende het echtpaar zich alsnog, waarna de kerkenraad de censuur ophef. Dat mag opmerkelijk snel worden genoemd, maar François en zijn vrouw vergaven elkaar kennelijk op het goede moment en op de juiste manier. Zo zag de kerk het graag.¹⁷⁵

Tabel 5.7 Aantal door de Leidse Waalse kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot misstappen op het gebied van huwelijk en zedelijkheid en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Overtreding trouwregels	2	0	2	2 (2)	4
Kwaad huwelijksleven	28	22	50	40 (34)	70
Onkuisheid	9	7	16	15 (7)	26
Totaal	39	29	68	57 (43)	100

Bron: RAL, AWK, inv.nr. 44.

Afhankelijk van de ernst en de openbaarheid van de misstap kon de kerkenraad een langere of kortere proefperiode opleggen waarin de zondaar berouw moest tonen voordat hij of zij weer een avondmaalsloodje kreeg. Het voorbeeld van Barbe du Hen is illustratief. De vrouw was beschuldigd van ontucht en moest op de kerkenraadskamer verschijnen. Daar gaf ze haar zonde in tranen toe. De opzieners legden haar vervolgens een afhouding op met de toezegging dat ze na twee maanden weer zou worden toegelaten. Voorwaarde was wel dat ze zich ondertussen voldoende 'boetvaardig' zou blijven opstellen.¹⁷⁶ De gegeven ergernis als gevolg van het overspel van Jean Wasteau was groter. Toen hij een half jaar na zijn afhouding de kerkenraad vroeg om weer tot het avondmaal te worden toegelaten, vonden de opzieners zijn verzoek te vroeg omdat zijn zonde nog te vers in het geheugen lag.¹⁷⁷

5.3.5 Persoonlijke levenswandel

Waalse lidmaten wisten hun kerkenraad ook te vinden voor het aangeven van overig maatschappelijk wangedrag, zowel van zichzelf als van anderen. Dat dit ook nog al eens buiten de reguliere huisbezoeken om gebeurde, blijkt niet alleen uit de datum

¹⁷⁴ Idem (1-6-1668; 6-6-1668; 9-6-1668; 29-7-1667). 'Gueuserie' wordt in het WNT vertaald met dwaze gedachten (zie onder 'grollen'), terwijl 'geuzerij' ook een protestantse ketterij kan zijn (zie 'ketterij'). In het Frans staat het woord 'gueuse' voor slons, slet of del (zie 'halfbanksjuffrouw') of voor bedelaarster (zie 'troggelen'). Gezien de snelheid waarmee de man en de vrouw verzoend zijn en weer tot het avondmaal worden toegelaten, is in de tekst met het woord 'gueuserie' waarschijnlijk bedelarij bedoeld.

¹⁷⁵ RAL, AWK, inv.nr. 44 (3-8-1668).

¹⁷⁶ Idem (27-11-1667).

¹⁷⁷ Idem (25-3-1665).

waarop deze zaken door de kerkenraad werden besproken. Ook de vele gevallen van geweld, beledigingen en twist die werden aangemeld, wijzen daarop. Deze zonden, die in de Nederduitse gereformeerde kerkenraadsnotulen veel minder aan bod kwamen, werden meestal in het openbaar gepleegd en waren zodoende voor veel mensen waarneembaar. De hierdoor gegeven ergernis was voor mensen aanleiding om naar de kerkenraad te stappen en het bewuste lidmaat aan te geven. Zo moesten Nicole des Blon en Madeleine Libot op de consistoriekamer komen omdat ze elkaar op straat hadden geslagen 'op een manier die de burens ergernis had gegeven'.¹⁷⁸ Steeds onderzochten de opzieners na een aanklacht nauwkeurig de schuld van alle betrokken partijen. Vandaar dat niet alleen Susanne Frémant gecensureerd werd voor het slaan van de dochter van Michel Château, maar ook Michel zelf, die Susanne had teruggeslagen, én zijn dochter die kennelijk ook tot de avondmaalsgemeenschap behoorde. Het draaide allemaal om een handgemeen tussen de dochter van Susanne en de dochter van Michel. De aanleiding is niet duidelijk, maar de veroorzaakte ergernis was aanleiding tot censuurmaatregelen.¹⁷⁹

Tabel 5.8 Aantal door de Leidse Waalse kerkenraad besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot overige overtredingen van de door de kerk bepaalde gedragsregels op het gebied van de persoonlijke levenswandel en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1664-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1664-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Twist	8	6	14	14 (8)	26
Faillissement	9	2	11	9	17
Geweld	24	4	28	28 (11)	52
Belediging	3	0	3	3 (2)	6
Totaal	44	12	56	54 (21)	100

Bron: RAL, AWK, inv.nr. 44.

Twistende lidmaten konden pas weer in de avondmaalsgemeenschap worden opgenomen als ze zich eerst met elkaar hadden verzoend. Dat was in het geval van burenruzies niet anders als met echtelijke twisten. Het begraven van de strijdbijl was voor de betrokkenen niet altijd even makkelijk. François Dambrin kreeg opdracht om zich met zijn buurman te verenigen die hij niet alleen zonder aanleiding had geslagen, maar ook diep had beledigd. Het lidmaat gaf daaraan pas een half jaar later gehoor.¹⁸⁰ Eenzelfde vermaning gaf de kerkenraad aan Lambert Flamman die de vrouw van de koster had beledigd en haar een klap in haar gezicht had gegeven.¹⁸¹ Lambert reageerde snel-

¹⁷⁸ Idem (11-6-1666).

¹⁷⁹ Idem (1-6-1668).

¹⁸⁰ Idem (28-3-1668; 12-10-1668).

¹⁸¹ Idem (20-1-1666).

ler. Twee weken later gaf hij te kennen dat hij zich met de vrouw wilde verzoenen. Toen zij daar ook toe bereid was, gaven de twee elkaar de hand als teken van hun 'ongeweinsde vriendschap'.¹⁸² Dit gebaar herinnert aan de *amende honorable* die in het hoofdstuk over de gebuurten al aan bod is gekomen. Overigens is dit de enige vermelding van het bewuste verzoeningsritueel in de Waalse kerkenraadsnotulen tussen 1664-1668. Maar het schudden van handen mag wel in veel gevallen worden verondersteld.¹⁸³

5.3.6 Overig

Onder de overige tuchtzaken zijn die gevallen gerekend waarin niet duidelijk was waarop ze betrekking hadden. Zo bekende Anne du Sar 'in alle eerlijkheid' aan de kerkenraad dat ze een 'grote zonde' had begaan. De predikanten en ouderlingen hielden haar vervolgens van het avondmaal af en gelastten ook haar man niet aan de tafel van de Heer te gaan, omdat deze in hun ogen even schuldig was als zij.¹⁸⁴ Net als bij de Nederduitse gereformeerden omvat de restcategorie een betrekkelijk grote groep tuchtzaken. En dus geldt ook hier dat de zonden waarvan sprake is, de uitkomsten ten aanzien van de andere rubrieken enigszins vertekenen. De onduidelijkheid is echter te groot om te proberen een meer precieze indeling te maken. Het is daarom beter om de cijfers in de verschillende categorieën te beperken tot die zaken waarover geen misverstanden bestaan. De overige tuchtzaken dienen dan alleen om de eerste drie categorieën in de juiste verhouding te zien.

5.3.7 Conclusie

De Waalse kerkenraad van Leiden had het tijdens vergaderingen aanzienlijk drukker met het uitoefenen van tucht dan de Nederduitse. Het aantal censuurgevallen in de Franstalige gemeente was volgens de kerkenraadsnotulen meer dan twee keer zo hoog. De suggestie van Schilling dat Walen relatief minder belang hechtten aan officiële of niet-stille tucht gaat daarmee voor de onderzochte periode niet op. Opvallend is verder dat de Waalse opzieners zich met andersoortige zaken bezighielden dan hun Nederduitse collega's. Veel misstappen betroffen van meet af aan openbare ergernissen als echtelijke twist of geweld. Deze waren niet tijdens een regulier huisbezoek ontdekt, maar door lidmaten aan de kerkenraad gemeld. Dit kan voor een deel worden verklaard uit de geringere omvang van de Waalse gemeenschap en de grotere onderlinge controle, waardoor lidmaten bijzonder gevoelig waren voor de openlijke goed- of afkeuring door de eigen groep. Daarnaast had de Leidse overheid minder greep op de Waalse kerk dan op de Nederduitse, waardoor er meer ruimte was om zich met openbare zonden te bemoeien.

Het is verder opvallend dat de Waalse kerkenraad veel meer mannen dan vrouwen onder censuur stelde. Was de verhouding bij de Nederduitse gereformeerden nog bijna één

¹⁸² Let.: [ils] ont estee reconcilié et se sont naturellement donnee les mains en signe d'une sincère amitié' (RAL, AWK, inv.nr. 44 (4-2-1666)).

¹⁸³ Let.: 'la paix de l'église' (Idem (6-4-1667; 8-4-1667)).

¹⁸⁴ Idem (30-8-1668).

op één, de Waalse opzieners bespraken tussen 1664 en 1668 twee keer zoveel mannen als vrouwen. Daarmee lijkt de Franstalige kerk meer op de Nederduitse gereformeerde kerk in de door Kloek bestudeerde perioden. Toch is er een belangrijk verschil. Waalse vrouwen scoorden op het gebied van de 'leerstellige zaken' hoger dan mannen. Dat is opmerkelijk. Uit veel studies naar tucht blijken juist mannen vaker te worden gecensureerd in verband met leertucht, terwijl vrouwen over het algemeen weer sneller in opspraak kwamen bij overtredingen van de huwelijksregels.¹⁸⁵ Het ging in de Waalse kerk vermoedelijk om vrouwen die het rooms-katholieke geloof van hun man aannamen. Voor het overige werd er in de Waalse gemeenschap mogelijk meer op mannen gelet. Zij waren het hoofd van het gezin en als zodanig werden er aan hen strengere eisen gesteld.¹⁸⁶

Natuurlijk zegt dit alles nog niets over de stille tucht in de Waalse kerk. Daar kan ook weinig over worden gezegd op grond van de kerkenraadsnotulen; het betreft immers ongeregistreerde censuur. Toch moet de stille tucht steeds bij de conclusies worden betrokken om zo de gevolgtrekkingen enigszins te relativeren. Het feit dat bijvoorbeeld geloofsafval telkens kort en zakelijk door de Waalse kerkenraad werd afgehandeld, zonder dat de betrokkenen voor het forum hoefden te verschijnen, geeft te denken over de gesprekken en bezoeken die daaraan vooraf zijn gegaan. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen dat de Waalse kerkenraad minder stille censuur toepaste dan de Nederduitse. De tuchtuitoefening lijkt in ieder geval minder gebonden aan de huisbezoeken die met het oog op de avondmaalsvieringen werden afgelegd. Daarnaast hoefden de Waalse opzieners niet erg terughoudend te zijn, omdat de overheid minder toezicht hield en misstappen in de hechte gemeenschap toch snel bekend waren. Maar het blijft speculatie. De omvang van de onderregistratie zal wel nooit in beeld komen. In ieder geval kunnen conclusies over de betekenis van de gereformeerde tucht alleen met de uiterste bescheidenheid worden getrokken.

5.4 De Vlaamse doopsgezinde gemeente

5.4.1 Introductie

Dopersen of doopsgezinden onderscheidden zich in hun leer op allerlei manieren van calvinisten. Zo doopten ze geen kinderen, maar volwassenen. Het doopritueel markeerde het geloof in Christus en de bereidheid van de gelovige om Hem in zijn of haar leven na te volgen. De doop gaf ook toegang tot het avondmaal. Aan gedoopten werden daarom hoge eisen gesteld wat betreft hun leer en leven.¹⁸⁷ Om zoveel mogelijk aan de eigen normen te kunnen voldoen, streefden doopsgezinden naar een strikte scheiding van hun gemeente en de rest van de wereld. Zij mochten bijvoorbeeld niet trouwen met anders-gelovenden. Verder predikten dopersen geweldloosheid, waardoor zij

¹⁸⁵ Kloek, 'Toezicht', 101; Schilling, 'Reformierte Kirchengenossenschaft', 303-305.

¹⁸⁶ Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 192; Spierenburg, 'Masculinity', 1-3, 18-20; Abels, *Nieuw en ongezien*, 107.

¹⁸⁷ Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 33 (voorrede), 45 (art. 7), 46 (art. 8); Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 403. Vgl. Jacobszoon, 'Gemeenteleven', 102; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 15, 115-118.

onder meer geen overheidsfuncties mochten vervullen. Wel zagen zij de overheid als 'dienaressen Gods', waaraan ze gehoorzaamheid verschuldigd waren.¹⁸⁸ Binnen de gemeenschap accepteerden doopsgezinden echter geen hiërarchie. Ze vormden een zogeheten lekenkerk, waarin formeel geen onderscheid bestond tussen gewone leden, priesters of predikanten. Doperse voorgangers waren gemeenteleden die preekten uit roeping naast hun eigenlijke dagelijkse beroep.¹⁸⁹

De invulling en handhaving van de doperse idealen, met name op het gebied van wereldmijding en de levensheiliging, leidde al vroeg tot onderlinge twisten en splitsingen. In 1557 scheidden de 'Waterlanders' zich af, genoemd naar de streek tussen Amsterdam en Purmerend. Zij waren relatief tolerant. Zo stonden ze gematigd tegenover het trouwen met mensen uit andere denominaties. Ook accepteerden ze de doop van andere doopsgezinde groepen en lieten ze gelovigen uit andere kerken tot hun avondmaal toe.¹⁹⁰ Nog in dezelfde eeuw ontstonden de 'Hoogduitsers', 'Friezen' en 'Vlamingen'. Laatstgenoemden splitsten zich weer in 'Ouden' en 'Jongens'. De Oude Vlamingen kenden over het algemeen een strengere tuchtuitoefening dan de Jonge Vlamingen en hielden strikter vast aan aloude gebruiken zoals het verbod op het trouwen met andersgelovenden en de echtmijding, d.w.z. het verbreken van ieder contact tussen echtgenoten als één van hen uit de gemeente gezet was.¹⁹¹ Sommige van deze afsplitsingen bleven lang bestaan, andere groepen herenigden zich weer in de zeventiende eeuw.¹⁹²

In de Leidse doopsgezinde beweging vonden ruwweg dezelfde scheuringen en herenigingen plaats.¹⁹³ Omstreeks 1600 bestonden in de stad zeker vier groepen doopsgezinden, namelijk Vlamingen, Waterlanders, Friezen en Hoogduitsers. Er lijkt ook nog een Franstalige Waterlandse gemeente te hebben bestaan, maar deze heeft hoogstwaarschijnlijk niet los van de andere Leidse Waterlanders gefunctioneerd.¹⁹⁴ Onduidelijk is in hoeverre deze groeperingen onderling weer verdeeld waren. Alleen van de Vlaamse en Waterlandse doopsgezinde gemeenten zijn notulen beschikbaar en dan nog slechts vanaf respectievelijk 1661 en 1670. Toch kan uit andere bronnen wel het nodige worden afgeleid. In 1626 onderschreven de Vlaamse voorgangers van Leiden de belijdenis van de Haarlemse 'Jonge' Vlaming Jacques Outerman tegen de ketterij van het socinianisme. Aangezien Oude Vlamingen de rekkelijke standpunten van Outerman niet onderschreven, heeft de Leidse Vlaamse gemeente waarschijnlijk tot de Jon-

188 Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 50 (art. 13 en 14). Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 452-453.

189 In de tweede helft van de zeventiende eeuw kregen leraren in een aantal gemeentes een traktement (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 438-441; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 126, 127).

190 Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden*, 32-36. Voolstra wijst erop dat Waterlanders niet zo gematigd waren in hun tuchtuitoefening als wel is gedacht. Zo meende deze groep doopsgezinden dat de gereformeerden met hun tucht niet ver genoeg gingen (Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel', 40 (noot 35), zie ook Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 469, 470).

191 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 286-298; Frijhoff & Spies, *Bevochten eendracht*, 405.

192 De vereniging met de Waterlanders vond alleen op lokaal niveau plaats (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 417-429; Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels', 74-76; Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 97-106).

193 Voor een overzicht van de vroegzestiende-eeuwse ontwikkelingen in de doperse beweging in Leiden, zie Knappert, *De opkomst van het protestantisme*.

194 Van der Zijpp, 'Leiden', 316, 317. Volgens de Leidse geschiedschrijver Frans van Mieris werd 'eertijds' in de Waterlandse gemeente niet alleen in het Nederlands, maar ook in de 'Waalse' taal gepreekt (Mieris, *Beschrijving der stad Leiden*, 105).

ge Vlamingen behoord.¹⁹⁵ Een ander indirect bewijs hiervoor vormt een kleine groep orthodoxen die zich in Leiden aan het begin van de zeventiende eeuw, onder leiding van oudste Jan Rose, afscheidde onder de naam 'Huiskopers'.¹⁹⁶ Dit zogeheten 'Jan Roosens volck' sloot zich in 1663 weer bij de overige Vlamingen in Leiden aan.¹⁹⁷

Toen halverwege de zeventiende eeuw een nieuwe scheuring ontstond, de zogeheten 'Lammerenkrijg', kozen de Leidse Vlamingen partij voor de groep die de aloude belijdenissen wilde handhaven, de 'Zonisten'. Ze veroordeelden de meer gematigde 'Lamisten'.¹⁹⁸ Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden dat de Leidse Vlamingen orthodoxer waren dan de kwalificatie 'Jong' zojuist deed vermoeden. Van der Zijpp karakteriseerde hen zelfs als 'a champion of strict Mennonitism'.¹⁹⁹ Toch is het nog maar de vraag of dit een juiste typering is van de Vlaamse doopsgezinden. Zo gingen zij, na een mislukte herenigingspoging in 1671, in 1701 met de Waterlanders samen. Mogelijk sloot een groep Waterlanders zich zelfs al eerder bij de Vlaamse doopsgezinde gemeente aan.²⁰⁰ Maar het voert te ver om hier op deze hereniging in te gaan. In het vervolg komen alleen de Leidse Vlamingen aan bod. Alleen zij lijken de tucht te hebben uitgeoefend. In het resolutieboek van de Waterlandse doopsgezinde gemeente staan geen tuchtgevallen opgetekend.²⁰¹

De Leidse Vlaamse doopsgezinde gemeente was bescheiden van omvang. Volgens Van der Zijpp was zij kleiner dan de Waterlandse gemeente in Leiden die in 1675 honderdvijfenzestig gedoopte gelovigen groot was. Toch zullen de Leidse Vlamingen niet heel veel minder leden hebben gehad, aangezien de gefuseerde gemeente in 1701 in totaal zo'n driehonderd doopleden telde.²⁰² Tot aan de hereniging met de Waterlanders kwamen de Vlamingen bijeen in een gebouw aan de Boomgaardsteeg tussen de Breestraat en de Langebrug. Ze werden tot 1666 geleid door acht dienaren, daarna door zeven. In 1664 kregen ze een eigen oudste of 'leraar in volle dienst'. Of ze daarvoor ook een eigen oudste hebben gehad, is niet bekend.²⁰³ Vanaf mei 1666 nam de oudste ook

195 Van der Zijpp, 'Leiden', 316,317. Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 274, 301,302,304.

196 Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels', 71.

197 RAL, ADG, inv.nr. 1 (22-11-1663; 24-11-1663; 29-11-1663). In 1639 zijn ook de Friezen en Hoogduitsen samengegaan met de Vlamingen (vgl. noot 227).

198 Zie o.m. idem (13-1-1664).

199 Van der Zijpp, 'Leiden', 316.

200 De Leidse Waterlanders hadden vanaf 1670 – misschien al eerder – met grote regelmaat moeite om voorgangers te vinden (RAL, ADG, inv.nr. 4). Dit kan een hereniging hebben bevorderd. In 1686 en 1689 was zelfs even sprake van een Verenigde Vlaamse en Waterlandse doopsgezinde gemeente. Le Poole vermoedt dat het hier nog niet om een volledige hereniging ging, maar om de aansluiting van een kleine groep Waterlanders (vgl. Le Poole, *Het kerkelijk leven onder de doopsgezinden*, 32). Ook eerder leek een hereniging tussen beide doperse groepen van de grond te komen. In de jaren '50 had een deel van de Vlaamse dienaren geprobeerd aansluiting te vinden bij de Waterlanders. Maar zij werden teruggefloten door het merendeel van de Vlaamse doopsgezinde gemeente en het kwam tot een botsing. Daarop lijkt een deel van de Vlamingen over te zijn gegaan naar de Waterlanders (RAL, ONA, inv.nr. 774, nr 5 (6-1-1664)).

201 Alleen in 1670 werd een leraar geschorst omdat hij bij de collegianten had gepreekt. En dat terwijl iedere Waterlandse leraar in Leiden een schriftelijke gelofte moest afleggen waarin hij beloofde dat niet te doen. In 1675 werd hij weer in ere hersteld (RAL, ADG, inv.nr. 4 (16-9-1670; 16-12-1675; 16-7-1676; 24-8-1676; 31-8-1676)). Misstappen van gewone gemeenteleden kwamen in het resolutieboek van de Waterlanders niet voor.

202 Bovendien liep het aantal leden van de Waterlanders na 1675 snel terug (Van der Zijpp, 'Leiden', 317).

203 In de jaren ervoor werden ze regelmatig bediend door van buiten aangetrokken leraren in volle dienst. Zie bijv. RAL, ADG, inv.nr. 1 (27-4-1664).

om de week de dienst in Zegwaard of Zoetermeer waar. Op die zondagen gingen in Leiden twee gewone leraren in de morgen- en middagdiensten voor. Daarnaast telde de Vlaamse dienaarschap nog vier diakenen. Zij leegden de armenbus ongeveer vier keer per jaar, noteerden de opgehaalde bedragen in het zogeheten 'platte boek' en keerden daarvan geld en goederen uit aan ieder lid waaraan de dienaarschap dat toestond.²⁰⁴ Bovendien beheerden de diakenen nog het hofje 'De Hoeksteen', dat zij in 1660 hadden gesticht van een legaat van een vermogende doperse weduwe.²⁰⁵

5.4.2 Tuchtuitoefening 1662-1668

Tucht was bij de doopsgezinden een zaak van de hele gemeente en niet zozeer van de gemeenteleiding. Maar de dienaarschap, inclusief de diakenen, vervulde er wel een belangrijke rol in die op onderdelen vergelijkbaar was met die van de gereformeerde kerkenraad. Zo gaven lidmaten klachten over andere leden aan de dienaarschap door. In de notulen staat dan bijvoorbeeld dat het de dienaren 'is voorgekomen' of 'wordt vertoond' dat lid X dronken is geweest of ruzie heeft gemaakt met lid Y. Daarop kon de dienaarschap besluiten om de zondaar bij zich op de kamer te roepen tijdens de wekelijkse vergadering of om enkele van zijn leden bij de schuldige langs te sturen voor een gesprek en een vermaning. In beide gevallen onderzocht het forum de beschuldiging dus eerst alvorens verdere stappen te ondernemen. Waren de zonden openbaar, dan zag men van verdere controle af.²⁰⁶

De gevolgde procedure bij het opleggen van disciplinaire maatregelen week principieel af van die van de gereformeerden. Zo lieten de dienaren de beoordeling van de tuchtzaken vrijwel steeds over aan de zogeheten broederschap, een vergadering van alle mannelijke gemeenteleden. Deze kwam op verzoek van de dienaarschap meestal na afloop van één van de zondagsdiensten bijeen. Het lid dat zich had misdragen, kreeg kort de gelegenheid om een zegje te doen. De rest van de bijeenkomst bestond uit overleg tussen de broeders om al dan niet te komen tot een vermaning, een afhouding of een bannening. Het lidmaat moest de uitkomst van de beraadslagingen buiten de vergaderzaal afwachten; de bekendmaking gebeurde wel weer in zijn of haar bijzijn.²⁰⁷ In Amsterdam konden de besprekingen maar liefst vier afzonderlijke bijeenkomsten in beslag nemen. Maar de Leidse Vlamingen lijken steeds binnen één vergadering tot een oordeel te zijn gekomen.²⁰⁸ Of de broeders daarbij telkens de mening van de dienaarschap overnamen of

²⁰⁴ RAL, ADG, inv.nr. 1 (5-1-1668). Over de doperse armenzorg: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 454-457.

²⁰⁵ Leermakers & Welling, *Leidse hofjes*, 41.

²⁰⁶ Hajenius geeft in een artikel een soortgelijke procedure weer, maar noemt het verschijnen voor de dienaarschap niet (Hajenius, 'Quaet comportement', 62,63). In Leiden zijn maar 2 gevallen gevonden die, nadat ze door de dienaren waren gehoord, niet aan de broeders werden voorgelegd. Het betrof steeds het vieren van het avondmaal bij andere gezindten, waarvoor de dienaren van de broederschap een mandaat hadden gekregen om daar naar eigen goeddunken in te handelen (zie noot 220).

²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld RAL, ADG, inv.nr. 1 (13-2-1667).

²⁰⁸ Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*, 132, 133. Kühler baseert zich op het relaas van een lidmaat van de Oude Vlamingen in Amsterdam dat in 1613 lang aandrong op het bannen van een mede-lidmaat en op grond daarvan beschuldigd werd van het opruien van de gemeente. De notulen van de Vlaamse doopsgezinde gemeente te Leiden geven een minder uitgebreide gang van zaken weer. Een en ander kan duiden op plaatselijke verschillen tussen Amsterdam en Leiden, onderscheid in procedure tussen 'Oude' en 'Jonge' Vlamingen of op veranderingen in de tuchtpraktijk in de loop van de zeventiende eeuw. Waarschijnlijk sluit het een het ander niet uit (vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 451).

dat ze tot een zelfstandig oordeel kwamen, is niet altijd duidelijk. De opvattingen van de dienaren zijn zelden in de notulen opgenomen. Slechts in één situatie is sprake van een soort requisitoir van de gemeenteleiding waarna de broeders de eis overnamen.²⁰⁹

Misstappen van lidmaten kwamen de dienaarschap niet alleen ter ore door het aangeven van medelidmaten. Er zijn ook aanwijzingen dat de dienaren zelf actief naar zonden speurden. Onduidelijk is of dit tijdens huisbezoeken gebeurde waarin lidmaten werden uitgenodigd om aan het avondmaal te gaan. De notulen laten hier niets over los.²¹⁰ Maar het is opvallend dat veel tuchtgevallen, net als bij de gereformeerden, niet lang voor een avondmaalsviering besproken werden.²¹¹ Voor een deel komt dit omdat de dienaarschap tijdens de voorbereidingen lidmaten het ideaal van een gemeente zonder vlek of rimpel nog eens extra voorhield.²¹² Zondaren moesten dus voor de viering worden verzoend of afgehouden en deze wetenschap zal het aangeven van medelidmaten hebben gestimuleerd. Maar los daarvan spraken dienaren ook zelf lidmaten aan waarop iets was aan te merken. Dit gebeurde tijdens speciale broedervergaderingen vlak voor een avondmaalsviering, zoals op achttien juli 1666 toen de dienaarschap de broeders nadrukkelijk bevroeg of er beletselen waren voor avondmaalsdeelname.²¹³

Tabel 5.9 Vergelijking van het aantal tuchtgevallen in de Waalse en Nederduitse gereformeerde kerk in Leiden (1664-1668) en de in de Vlaamse doopsgezinde gemeente behandelde zaken (1662-1668), uitgedrukt absolute aantallen en in procenten. Tussen haakjes is vermeld hoe vaak een zaak terugkeerde in de notulen.

Categorie	Vlaamse doopsg. Gemeente		Nederduitse geref. Kerk		Waalse kerk	
	N	%	N	%	N	%
Leerstellige zaken	4 (2)	17	11 (15)	16	19 (14)	12
Huwelijk en zedelijkheid	9 (10)	39	44 (23)	64	57 (43)	35
Persoonl. levenswandel	10 (30)	43	8 (4)	12	54 (21)	33
Niet nader bekend	0	0	6 (1)	9	32 (19)	20
Totaal	23 (42)	100	69 (43)	100	162 (97)	100

Bron: RAL, KNGK, inv.nr. F 1808; Idem, AWK, inv.nr. 44 en Idem, ADG, inv.nr. 1.

Tussen 1664 en 1668 bespraken de Vlaamse doopsgezinde dienaren twaalf tuchtgevallen. Helaas ontbreken gegevens over de periode tussen vier december 1664 en dertien mei 1666. Daarom is het onderzoek van de notulen uitgebreid met de jaren 1662 en 1663. Het totaal aantal tuchtgevallen komt dan op drieëntwintig. Dit lijkt een be-

²⁰⁹ RAL, ADG, inv.nr. 1 (15-2-1663).

²¹⁰ Volgens Van der Zijpp brachten dienaren vlak voor avondmaalsvieringen huisbezoeken, maar de notulen van de Vlaamse doopsgezinde gemeente vermelden hier niets over. Vgl. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 127 (zie ook noot 114 aldaar).

²¹¹ Deze vieringen werden op eerste paasdag, begin augustus en begin december gehouden. De data waarop tuchtgevallen voor het eerst besproken werden, concentreren zich deels rond deze perioden. Vgl. januari (2), februari (2), maart (2), mei (1), juni (2), juli (5), augustus (2), september (3), oktober (2), november (2) en december (1).

²¹² Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 443-444.

²¹³ RAL, ADG, inv.nr. 1 (18-7-1666). Mogelijk kwamen dergelijke speciale broedervergaderingen in die periode in de plaats van huisbezoeken. Het avondmaal werd dat jaar overigens op 8 augustus gevierd, 3 weken na de speciale zitting van de broeders.

scheiden aantal, maar schijn bedriegt. Gerekend met de gemeenteomvang bespraken de Vlaamse doopsgezinden een aanzienlijk groter percentage censuurzaken dan de gereformeerden.²¹⁴ Daarbij kwamen tuchtgevallen in vergaderingen van de dienaarschap vaker ter sprake alvorens die besloot ze aan de broederschap voor te leggen.

De meeste zaken hadden betrekking op maatschappelijke zonden. In vergelijking met de eerder besproken Nederduitse en Waalse gereformeerden gingen de doperen in dit opzicht aan kop. Maar dat is gezien de doperse nadruk op levensheiliging niet verwonderlijk. Daar waar gereformeerden het doen van goede werken nog beschouwden als een genadegave van God, vonden doopsgezinden dat een noodzakelijk menselijk antwoord op hun redding door Christus.²¹⁵ Ook hoorden die goede werken zich niet alleen te beperken tot het maatschappelijk leven. Ze werden evengoed in het huwelijk verlangd. Vandaar dat ook de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' in de notulen van de Vlaamse doopsgezinden ruim vertegenwoordigd is. Hier moet wel bij worden aangetekend dat de Vlamingen in Leiden hun gemeente-idealen vrijwel ongestoord konden toepassen. In tegenstelling tot de Nederduitse gereformeerden hadden zij in dit opzicht geen last van het stadsbestuur dat de tuchtuitoefening door de publieke kerk aan banden had gelegd door allerlei afgedwongen afspraken en een vergaande invloed in de kerkenraad.

5.4.3 Leerstellig zaken

De rubriek 'leerstellige zaken' bevat maar twee soorten misstappen, namelijk het vieren van het avondmaal bij een andere denominatie en het onbevoegd aan de avondmaalstafel gaan in de eigen gemeente. Er lijkt dus binnen de Vlaamse doopsgezinde gemeente in Leiden nauwelijks discussie te zijn geweest over geloofsvraagstukken. Maar dat is slechts schijn. Aan het ontvangen van brood en wijn in andere, al dan niet doopsgezinde gemeenten, lag vaak een leerstellig meningsverschil ten grondslag. Zo bekeerden de Vlamingen dat alleen zij die instemden met de Vlaamse belijdenissen tot hun gemeente behoorden en daar het avondmaal mochten vieren. In 1671 liep daar nog een poging tot hereniging met de Waterlanders op stuk.²¹⁶ Wie dus bij andere gezindten aan het avondmaal ging, ontkende de exclusieve claim van de Vlamingen. Leraren wezen de broeders daar vaak nog op vlak voor de bediening van de rituele maaltijd.²¹⁷ Gerrit Speck was desondanks in 1667 bij de Waterlanders aan het avondmaal gegaan. De dienaren ontboden hem daarop op hun kamer en deelden hem mee dat hij van de avondmaalstafel zou worden afgehouden tot hij zich met de gemeente had ver-

²¹⁴ Zo had de Waalse gereformeerde kerk, die in verhouding met de Nederduitse toch al meer censuurgevallen behandelde, naar schatting 5000 leden. In die kerk kwamen gemiddeld 32 (162/5) tuchtzaken per jaar voor. De tuchtintensiteit komt daarmee op 0,65. De Vlaamse doopsgezinden telden ongeveer 150 leden. Het aantal van 3,3 tuchtgevallen per jaar geeft zodoende een intensiteit van 2,2.

²¹⁵ Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel', 38; Idem, Vrij en volkomen, 9,10; Calvijn schrijft in zijn 'Institutie' dat rechtvaardiging is losgekoppeld van goede werken (Institutie III, 11.18-19; 16.1).

²¹⁶ De Leidse Waterlanders wilden dat bij een hereniging een vergaande verdraagzaamheid zou bestaan ten aanzien van hen die tot het avondmaal zouden worden toegelaten (RAL, ADG, inv.nr. 4 (27-1-1671; 24-2-1671; 12-3-1671)).

²¹⁷ RAL, ADG, inv.nr. 1 (31-3-1667).

zoend.²¹⁸ De broederschap kwam er opvallend genoeg niet aan te pas. In het verleden hadden de broeders dit soort zaken aan de dienaren gedelegeerd, waarschijnlijk omdat binnen de gemeenschap de meningen hierover te zeer verdeeld waren en kwesties dus eenvoudig tot onrust konden leiden.²¹⁹

Tabel 5.10 Aantal door de dienaarschap van Vlaamse doopsgezinde gemeente van Leiden besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot leertucht en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1662-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1662-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Vieren van het avondmaal in een andere denominatie	2	0	2	2	50
Ongeoorloofde deelname avondmaal	2	0	2	2 (2)	50
Totaal	4	0	4	4 (2)	100

Bron: RAL, ADG, inv.nr. 1.

Walraaf Schuijl was bij de 'Rijnsburgers' of collegianten aan het avondmaal gegaan. Deze beweging behoorde niet tot de doopsgezinden, maar kwam voort uit de remonstranten. Net als dopersen kenden de 'Rijnsburgers' geen enkele vorm van hiërarchie. Bovendien doopten zij alleen volwassenen en wezen zij militaire dienst af. Collegianten stonden echter iedereen toe om de gemeente toe te spreken en daar waren Vlaamse doopsgezinden niet van gediend. Volgens hun belijdenissen had God zelf leiders over Zijn gemeente aangesteld.²²⁰ Toen enkele dienaren Walraaf over zijn uitstapje aanspraken en hem vervolgens, omdat hij geen berouw toonde, van het avondmaal afhiel, protesteerde hij en wilde hij zijn zaak aan de broederschap voorleggen. Hij hoopte daar waarschijnlijk medestanders te vinden. Maar dat werd hem niet toegestaan, vanwege de hierboven genoemde redenen. De afloop van de zaak is onbekend.²²¹

Net als de gereformeerden gebruikten de Vlaamse doopsgezinden attestaties om Vlamingen uit andere plaatsen aan het avondmaal te kunnen toelaten en om ze eventueel een bedeling te kunnen geven.²²² Zo'n getuigschrift werd alleen verstrekt als een lidmaat dat naar een andere plaats trok, zich volgens de normen had gedragen en met de gemeente 'in vrede' verkeerde. Maar ook lidmaten die zich bij een andere gezindte dan de Vlamingen aansloten en een attestatie nodig hadden, konden een 'aanwijs' krijgen. Zo ontving Jan Stoffelsz. Smet ten behoeve van de quakers een bewijs dat hij zich, toen hij nog een broeder was, 'stil en vreedzaam' had gedragen.²²³ De Leidse Vlamingen

²¹⁸ Idem (1-12-1667; 22-3-1668).

²¹⁹ RAL, ADG, inv.nr. 1 (7-7-1667). De gemeente mocht niet verdeeld worden, want dan kon er geen avondmaal worden gehouden. Conflict op zichzelf was al zondig (vgl. Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 49, art 10).

²²⁰ Zie bijvoorbeeld: Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 46, art. 9.

²²¹ RAL, ADG, inv.nr. 1 (7-7-1667).

²²² Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 122.

²²³ RAL, ADG, inv.nr. 1 (30-12-1666).

letten goed op of iedereen wel met recht communiceerde. Toen Dick Jacobsz. uit het Land van Gulick zonder een getuigschrift van zijn vorige gemeente aan het avondmaal was geweest, greep de dienaarschap onmiddellijk in en hield hem af totdat hij een aanwijs kon laten zien.²²⁴ Overigens stelde het forum zich soepeler op als het ging om oud-lidmaten die na enige jaren elders verbleven te hebben, zonder attestatie weer in Leiden opdoken en weer aan het avondmaal gingen.²²⁵

5.4.4 Huwelijk en zedelijkheid

Min of meer verwant aan het verbod om bij andere gezindten het avondmaal te gebruiken, was het verbod van Vlaamse doopsgezinden op 'buitentrouw' of huwelijken met leden van andere denominaties. Dopersen mochten alleen trouwen uit de eigen kring van gedoopte lidmaten.²²⁶ Wie met een andersgelovige trouwde, kon tot ver in de zeventiende eeuw op banning rekenen. Alleen Waterlanders lieten het bij een afhouding.²²⁷ Het is daarom opvallend dat de Leidse Vlamingen in 1662 de dienstmeid Maartje Jansd. alleen maar verboden om aan het avondmaal te gaan totdat ze zich weer met de gemeente had verzoend. Ze was met een gereformeerde man getrouwd en weigerde zich hierover te verantwoorden voor de dienaarschap.²²⁸ Blijkbaar waren de bezwaren in de loop der tijd minder principieel geworden dan de belijdenis van 1632 voorschreef. Wel moest ene Paulijne die in het hofje 'De Hoecksteen' verbleef haar woning verlaten vanwege haar huwelijk met een niet-doopsgezinde man. Er mochten geen andersgelovigen in het hofje komen wonen.²²⁹ Maar lang hoefde de afzondering van de gemeente over het algemeen niet te duren. Wie aantoonbaar aan het eigen geloof bleef vasthouden, kon na een spijtbetuiging weer tot het avondmaal worden toegelaten.²³⁰

Minder mild reageerden de Leidse Vlamingen op overspel. De gehuwde Trijntje Jansd. de Kuijper moest zich dan ook onmiddellijk komen verantwoorden toen de dienaren hadden vernomen dat ze het bed met een andere man had gedeeld. De man was bovendien al getrouwd en geen lid van de gemeente. Trijntje, die volgens de notulen het verhaal zelf de wereld in had gebracht, bekende alles en vertelde dat ze door de naamloze man twee keer was betast. Vervolgens had hij haar tegen haar wil tot seks verleid met de vaststelling dat haar man toch sliep. Toen de dienaren wilden weten waarom zij zich niet had verzet, antwoordde ze dat ze haar man niet wilde wekken, omdat die dan erg kwaad op haar zou zijn geworden. Bovendien zou er toch geen kind van komen, zo dacht ze. De dienaren namen hier geen genoegen mee. Toen de vrouw na wat

224 Idem (10-8-1666; 26-8-1666).

225 Idem (23-8-1668).

226 Brüsewitz & Krebber, *Confessie van Dordrecht*, 50, art. 12.

227 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 452; Hajenius, 'Quaet comportedement', 65. In Leiden verscheen op 9 november 1662 een weduwe voor de dienaarschap die aangaf dat zij 27 jaar geleden als 'litmaat der gemeente bij de Duijtsche vrienden of Claas Wolters Volck' (de Fries-Hoogduitse gemeente) was gebannen vanwege een buitentrouw. Nu haar man dood was, wilde ze graag weer in de gemeente worden opgenomen. Dit werd haar door de broeders toegestaan (RAL, ADG, inv.nr. 1 (9-11-1662; 12-11-1662)).

228 RAL, ADG, inv.nr. 1 (14-9-1662; 21-9-1662; 29-10-1662).

229 Idem (21-9-1662).

230 De afhouding van Maria de Wout duurde 5 maanden (Idem (10-11-1667; 13-11-1667; 1-3-1668; 29-3-1668)).

aandringen tegenstrijdige verklaringen aflegde, besloten ze de broeders bijeen te roepen. Die oordeelden unaniem dat Trijntje 'tot haar eigen boetedoening en reinhouding van de gemeente' niet langer lid kon zijn.²³¹ Dit lijkt een weinig clemente gang van zaken als Trijntje inderdaad tegen haar wil het bed was ingedoken. Maar in een andere denominatie of kerk had ze, afgezien van de ban, een weinig andere behandeling tegemoet kunnen zien.²³²

Tabel 5.11 Aantal door de dienaarschap van Vlaamse doopsgezinde gemeente van Leiden besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot familie-tucht en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1662-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1662-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Buitentrouw	2	5	7	6 (7)	67
Overspel	2	3	5	3 (3)	33
Totaal	4	8	12	9 (10)	100

Bron: RAL, ADG, inv.nr. 1.

5.4.5 Persoonlijke levenswandel

Ook op het gebied van maatschappelijke zonden, die met het openbare leven verband hielden, waren de Vlaamse doopsgezinden net als de gereformeerden streng. Van lidmaten werd verwacht dat zij hun leven heiligden. Wie daar niet toe in staat bleek, gaf ergernis en kreeg een afhouding. Wie ook nog eens volhardde in zijn zonde, kon uiteindelijk uit de gemeente worden gezet. Daar ging overigens wel een lange weg van vermaningen aan vooraf. Het geval van Isaïc Stockman illustreert dat. Hij had al een hele geschiedenis van berispingen wegens dronkenschap achter de rug, toen hij in januari 1667 opnieuw op de dienaarskamer werd geroepen. Hij bleek weer beschonken te zijn geweest en het geduld van de gemeenteleiding was op. De dienaren besloten de broeders over hem te laten oordelen. Op de aangewezen zondag liet Isaïc echter verstek gaan, maar hij kreeg twee weken later een herkansing. De man kwam toen wel opdagen. Hij beledigde opnieuw zijn schuld en smeekte de broeders geduld met hem te hebben. Dit zegden zij hem toe, op voorwaarde dat hij van de fles zou afblijven. Maar na een jaar bleek hij toch weer dronken. De broeders zagen toen geen andere oplossing meer en ontnamen Isaïc zijn broederschap tot het moment dat hij zich zou beteren.²³³

²³¹ RAL, ADG, inv.nr. 1 (17-1-1664; 20-1-1664).

²³² Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 135,140. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 304. Geslachtstrijpe vrouwen werden geacht een onverzadigbare honger naar mannelijk zaad te hebben (Idem 'Een verfoeilijke misdaad', 73,74 en de aldaar opgenomen verwijzingen).

²³³ RAL, ADG, inv.nr. 1 (20-1-1667; 27-1-1667; 30-1-1667; 13-2-1667; 9-2-1668; 16-2-1668; 23-2-1668).

Het uiten van beledigingen zonder ze te willen terugnemen, kon eveneens leiden tot afsnijding. Dit blijkt uit het geval van saaiwerker Jan Jansz. Sillaart. Hij had lakenwerker Harman Denijs nageroepen en hem 'schelm' genoemd. Harman had hem daarop, zoals voorgeschreven, vermanend toegesproken, zelfs in het bijzijn van twee medelidmaten die tussen beiden bemiddelden. Maar Jan bleef bij zijn woorden.²³⁴ Daarop legde Harman de zaak voor aan de dienaarschap. Het forum ondernam vervolgens ook een verzoeningspoging, zonder resultaat. Toen was ook voor Harman de maat vol. Jan had zijn kans op verzoening verspeeld, zo vond hij. De dienaren zaten intussen behoorlijk met de zaak in de maag, aangezien het bijna tijd was om avondmaal te vieren. Oudste Jacques van den Gamerslagh vroeg daarom de broederschap om advies. Die stelde een nieuwe verzoeningspoging van de dienaarschap voor. Als die opnieuw zou mislukken, zouden de twee ruziemakers zich moeten neerleggen bij het oordeel van enkele onpartijdige mannelijke gemeenteleden. Harman Denijs ging hiermee akkoord, maar Jan Jansz. Sillaart legde ook dit voorstel naast zich neer. Daarop zette de broederschap Jan uit de gemeente.²³⁵

De afhandeling van de soortgelijke zaak van Willem Pas verliep in grote lijnen hetzelfde. Toch is er een pikant verschil. Willem had namelijk twee dienaren uitgescholden en wel voor 'guiten', 'deugnieten' en 'schelmen'. De termen suggereerden onbetrouwbaarheid, terwijl dienaren juist geacht werden getrouwe navolgers van Christus te zijn. Volgens Willem hadden de betrokken dienaren, Jacques van den Gamerslagh en Philips den Dopper, een weduwe bedrogen bij het opstellen van een contract. Kennelijk meende hij dat zij zichzelf daarmee hadden verrijkt. Philips zou bovendien nog hebben gesjoemeld met wisselbrieven. De dienaren ontkenden de aantijging in alle toonaarden. De overige leden van de dienaarschap hoorden vervolgens alle betrokkenen en verklaarden Jacques en Philips uiteindelijk onschuldig. Daarop legden de dienaren de zaak aan de broeders voor en vertelden erbij dat Willem Pas wat hen betreft zijn woorden moest terugnemen op straffe van banning. De broeders namen het stemadvies over. Willem bleef echter bij zijn beschuldigingen en verloor zijn broederschap.²³⁶

Zonder nadere gegevens lijkt bovengenoemd voorval een typisch voorbeeld van vriendjespolitiek binnen het bestuur. Toch is dit een wat te snelle conclusie die geen recht doet aan de ernst waarmee de dienaren en de broederschap de zuiverheid van de gemeente probeerden te handhaven. Dat blijkt onder meer uit het feit dat de dienaren in hun advies aan de broeders niet meer refereerden aan een eerder tuchtgeval waarbij Willem Pas betrokken was. Een half jaar eerder was hij namelijk op straat met iemand slaags geraakt. Hij had toen dus niet alleen tegen het doperse ideaal van de weerloosheid gehandeld, maar dit ook nog eens in het openbaar gedaan, vlak voor de geplande avondmaalsviering. De zaak liep destijds echter met een sisser af, toen Willem de dienaarschap zijn welgemeende excuses aanbood en hij vergeving ontving.²³⁷ Een ander

²³⁴ Harman Denijs hield zich naar eigen zeggen dus keurig aan de regel van Mattheüs 18.

²³⁵ RAL, ADG, inv.nr. 1 (15-7-1666; 18-7-1666; 25-7-1666).

²³⁶ Idem (12-2-1663; 15-2-1663; 18-2-1663).

²³⁷ Idem (27-7-1662; 30-7-1662; 4-8-1662). Willem Pas had pertinent geweigerd voor de broederschap te verschijnen en wilde alleen met de dienaren over zijn zonden praten. Dat werd hem door de broeders toegestaan.

voorbeeld van de consequentheid van de gemeenteleiding is dat de dienaren zonder aarzelen een tuchtprocedure tegen Philips den Dopper startten toen hij enkele jaren later failliet bleek te zijn gegaan.²³⁸

Tabel 5.12 Aantal door de dienaarschap van Vlaamse doopsgezinde gemeente van Leiden besproken personen (T), uitgesplitst in mannen (M) en vrouwen (V), met betrekking tot levenstucht en het aantal zaken (N) in deze categorie in de periode 1662-1668, met tussen haakjes het aantal keren dat een zaak terugkeerde in de kerkenraadsnotulen.

Categorie	Personen in 1662-1668			Zaken	
	M	V	T	N	%
Geweld	1	1	2	1 (5)	10
Twist	3	2	5	3 (3)	30
Faillissement	2	3	5	3 (9)	30
Dronkenschap	2	1	3	2 (12)	20
Overig	1	1	2	1 (1)	10
Totaal	9	8	17	10 (30)	100

Bron: RAL, ADG, inv.nr. 1.

Doopsgezinden dachten min of meer hetzelfde over het niet voldoen van schulden en faillissementen als de gereformeerden. Beide verschijnselen duiden volgens hen op onregelmatigheden en dus op wangedrag.²³⁹ Zoals hierboven is aangegeven, was die naar Philips den Dopper na zijn faillissement niet meer welkom aan het avondmaal. Die conclusie had hij overigens zelf al getrokken. Lakenwerker Andries Voochts kwam er daarom wel erg eenvoudig van af toen hij op eenentwintig mei 1662 de broederschap zijn bankroet, dat al bij velen bekend was, niet kon verklaren. Dat zinde de broeders niet en ze besloten Andries meer tijd te geven om een goede reden te vinden. Van een afhouding was nog geen sprake. De man kwam daarop met een nieuw verhaal op de proppen. Hij zou door iemand in Amsterdam bestolen zijn. Maar later moest hij dit terugnemen en de naam van de man ten overstaan van de broederschap zuiveren. Met de volgende avondmaalsviering in het vooruitzicht verklaarde hij tenslotte dat hij zijn misstap 'door kleine nadacht' had begaan en bood zijn excuses aan. De broederschap nam daar genoeg mee. Daarna keert de naam van Andries Voochts niet meer terug in de notulen.²⁴⁰ Mogelijk had Andries zijn zaakjes financieel weer vrij snel op orde.²⁴¹

Onder het kopje 'overig' van de tabel gaat het om lakenwerker Claes Vasseur die door de armendienaren bedeed werd. In juli 1668 bleek hij zijn twijnmolen te hebben verkocht, waardoor hij ineens zonder bron van inkomsten zat. De dienaren vermaan-

²³⁸ RAL, ADG, inv.nr. 1 (8-11-1668; 15-11-1668). De zaak werd op de lange baan geschoven, omdat Den Dopper zelf besloot niet aan het avondmaal te gaan.

²³⁹ Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 470-473; Hajenius, 'Quaet comportedement', 71; Sprunger, 'Faillissementen', 104-107.

²⁴⁰ RAL, ADG, inv.nr. 1 (18-5-1662; 21-5-1662; 15-6-1662; 25-6-1662; 6-7-1662; 13-7-1662; 20-7-1662; 30-7-1662).

²⁴¹ Vgl. Sprunger, 'Faillissementen', 113,122.

den hem daarop dat hij dat niet meer moest doen. Claes beloofde beterschap.²⁴² In tegenstelling tot in Utrecht konden in Leiden nauwelijks gevallen worden gevonden van lidmaten die door een misstap hun bedeling verloren of dreigden te verliezen. Alleen de eerder genoemde Paulijne moest het hofje 'De Hoeksteen' verlaten, maar dit had voor haar nauwelijks consequenties, omdat ze een ander huis kon huren. In Utrecht verloren lidmaten die met iemand van buiten de gemeente trouwden, iedere mogelijkheid tot bedeling. Dronkaards kregen echter hun bedeling vaak wel doorbetaald; zij werden alleen van het avondmaal afgehouden.²⁴³

5.4.6 Conclusie

Doopsgezinde tucht was buitengewoon ingrijpend. Zo werden misstappen van hardnekkige zondaren niet alleen, net als bij de gereformeerden, ten overstaan van de hele gemeente genoemd. Het waren ook nog eens de medelidmaten die over maatregelen tegen de schuldige moesten beslissen. Zij spraken in de onderzochte periode maar liefst vier keer de ban uit. Toch lijken de notulen van de Vlaamse doopsgezinde gemeente te Leiden niet afkomstig van een 'champion of strict Mennonitism'. Zo grepen de Vlamingen niet in alle tuchtzaken naar de ban, hoewel hun belijdenissen dat wel voorschreven. Alleen zaken waarover in de gemeente unanimitieit bestond, konden tot een afsnijding leiden; het ging dan bovendien om zaken waarbij de zondaar weigerde berouw te tonen. In alle overige gevallen legden de dienaren van de Vlaamse doopsgezinde gemeente bijzonder veel clementie aan de dag en stelden ze beslissingen vaak uit, zeker in vergelijking met de gereformeerde kerkenraad. Ze pasten bovendien geen echtmijding toe. Kennelijk botste de theorie met de praktijk. De Vlaamse doopsgezinden in Leiden weken daarmee overigens niet af van de dopersen in de rest van Nederland. In veel gemeenten werd de tucht in de loop van de zeventiende eeuw minder strikt toegepast.²⁴⁴

Wel was de sociale controle onder de kleine groep Vlaamse doopsgezinden in Leiden groot. Veel tuchtgevallen werden vanuit de gemeente aan de dienaren doorgegeven. Daarbij letten de dopersen vooral op ongewenst gedrag, omdat zij levensheiliging zo hoog in het vaandel hadden staan. Vandaar dat de rubrieken 'huwelijk en zedelijkheid' en 'persoonlijke levenswandel' relatief veel zaken bevatten. Aan de andere kant geldt dat de overheid de doopsgezinden en hun tuchtuitoefening geheel ongemoeid liet. Deze factoren verklaren ook waarom de Vlamingen van alle drie de besproken denominaties naar verhouding de meeste tuchtzaken behandelden. Daar moet ongetwijfeld, net als bij de gereformeerden, nog een onbekend aantal gevallen van stille tucht

²⁴² Vasseur leefde gescheiden van zijn vrouw. Hij kreeg de bedeling dan ook alleen omdat volgens de diakenen van de Waalse kerk zijn vrouw de schuld droeg van de scheiding van tafel en bed (RAL, ADG, inv.nr. 1 (20-10-1661; 13-7-1662; 20-7-1662; 16-11-1662; 23-11-1662; 12-7-1668; 19-7-1668)).

²⁴³ Hajenius, 'Quaet comportement', 65, 69.

²⁴⁴ Doopsgezinden raakten steeds meer geïntegreerd en geaccepteerd in de Republiek. Volgens Zijlstra was dat het gevolg van de gewetensvrijheid in de Republiek, hun loyale opstelling naar de overheid en hun betrouwbaar economisch handelen. (Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 431, 449, 452, 466-480; Hajenius, 'Quaet comportement', 73).

bij worden opgeteld. Slechts af en toe onthullen de notulen daar iets over, zoals in het geval van Jan Jansz. Sillaart en Harman Denijs, waar de zaak pas na vele vruchteloze vermaningen in de notulen werd opgenomen. Het bovenstaande overzicht geeft daarom waarschijnlijk alleen de meest problematieke zaken weer.

5.5 Conclusie

De tuchtprocedures van de gereformeerde kerk en de Vlaamse doopsgezinde gemeente waren in veel opzichten aan elkaar verwant. Beide gezindten probeerden door middel van tucht hun gemeenschap zo zuiver mogelijk te houden. Een lidmaat dat door zonden de gemeente in opspraak had gebracht, moest er daarom van worden afgezonderd. Toch hield het daarmee niet op. Het doel van de tucht was de terugkeer van het lidmaat in de gemeenschap. De gereformeerde kerk hanteerde hiervoor een drietal stadia of 'trappen' van censuur, waarmee de druk om schuld te bekennen werd opgevoerd. Een lidmaat dat met een misstap de gemeenschap te schande had gemaakt werd allereerst van het avondmaal geweerd. Als hij of zij ook na herhaalde vermaningen geen berouw toonde, volgde bekendmaking van het bewuste lidmaat vanaf de kansel, eerst zónder en later mét naam. Pas wanneer de zondaar dan nog niet tot inkeer was gekomen, kondigde men de afsnijding aan. Binnen afzienbare tijd volgde dan de eigenlijke excommunicatie. De minder hiërarchisch ingestelde doopsgezinden kenden een andere procedure. Bij hen werd de schuldige eerst door de leraren van de gemeente gehoord. De zogeheten dienaarschap kon hem of haar vermanen, tijdelijk afhouden of voor de broederschap laten verschijnen. Het was dan aan deze vergadering van mannelijke gemeenteleden om maatregelen tegen de zondaar te nemen, variërend van nóg een vermaning tot afsnijding.

In de praktijk spraken de doopsgezinden in Leiden tussen 1662 en 1668 vier keer de ban uit. Het ging in die gevallen steevast om hardnekkige zondaren die weigerden berouw te tonen. De gereformeerden beperkten hun tucht in de onderzoeksperiode tot afhoudingen. Verdergaande censuurmaatregelen werden niet genomen, ondanks de voornemens van 1652, waarvan in de inleiding is gesproken. Dit had voor een belangrijk deel te maken met de relatief grote greep van de Leidse overheid op de Nederduitse gereformeerde kerk. De stadsbestuurders wilden zo voorkomen dat orthodoxe calvinisten door middel van een strenge tucht een onberispelijke gemeente nastreefden. Dat botste namelijk met het overheidsideaal van een publieke kerk die zich niet teveel bemoeide met de handel en wandel van gelovigen. Het Leidse stadsbestuur eiste daarom in 1580 zeggenschap bij de toepassing van zware tuchtmaatregelen. De beperking gold overigens zowel voor de Nederduitse als de Waalse kerk. De overheid controleerde de eerste echter veel beter dan de tweede. Na 1587 namen leden van het stadsbestuur zelfs zitting in de Nederduitse gereformeerde kerkenraad. Van een overlap tussen de Waalse kerkenraad en de Leidse overheid was geen sprake.

Andere verschillen tussen de besproken denominaties lagen in de misstappen waarover de religieuze leiders zich bogen. Geheel in lijn met de wensen van het stadsbe-

stuur, hield de Nederduitse gereformeerde kerkenraad zich tijdens vergaderingen nauwelijks bezig met kleine vergrijpen van lidmaten. Omgekeerd lijken ook weinig lidmaten van die kerk misstappen van anderen aan de ouderlingen en predikanten te hebben gemeld. Kennelijk vonden zij de kerkenraad als forum niet adequaat genoeg en maakten ze liever gebruik van andere buitengerechtelijke en gerechtelijke instellingen. Anders was dat bij de kleinere Waalse kerk waar de kerkenraad veel meer openbare ergernissen besprak die door lidmaten aan opzieners werden doorgegeven. Hier zaten geen stadsbestuurders in de kerkenraad. De Walen leefden bovendien hoofdzakelijk in hetzelfde stadsdeel, wat de onderlinge controle vergrootte. De effecten van de tucht waren hierdoor mogelijk ook groter dan bij de Nederduitse kerk. De Vlaamse doopsgezinde gemeente spande de kroon wat betreft het relatieve aantal tuchtgevallen met betrekking tot maatschappelijk gedrag. Deze gemeente was verreweg het kleinst en leefde het meest in afzondering van de wereld. Daarbij waren het de (mannelijke) gemeenteleden die de tuchtmaatregelen oplegden, waardoor de tucht een niet te miskennen impact kreeg.

Voor alle denominaties geldt dat alleen de in de notulen weergegeven tuchtzaken onderzocht zijn. Daardoor is de stille censuur noodgedwongen buiten beschouwing gebleven en blijft de precieze omvang van de tucht van de drie denominaties onduidelijk. Wel lijkt de Nederduitse gereformeerde kerkenraad meer misstappen tijdens huisbezoeken opgespoord te hebben. Veel van wat in de consistoriekamer besproken werd, was vlak voor kerst, Pasen en in de zomer ontdekt. Bij de Waalse kerk en de Vlaamse doopsgezinden kwamen openbare zonden meer verspreid over het jaar ter tafel. Een tweede complicatie die de bronnen met zich meebrengen, is dat sociaal-economische gegevens van de betrokken lidmaten ontbreken. Zo staat in de kerkenraadvorslagen van de Nederduitse gereformeerden alleen informatie over de achtergrond van schrijvers van verboden boeken. Dit waren vaak theologen en daarom was dat gegeven van belang. Mogelijk waren het ook bekenden van de predikanten. Kennelijk waren de opzieners niet geïnteresseerd in de beroepsgegevens van degenen die op hun kamer moesten verschijnen. Alleen de doopsgezinden noteerden in een aantal gevallen het beroep van zondige lidmaten. De indruk bestaat wel dat de gemeenteleden die wegens tucht in de verschillende notulen werden geregistreerd een doorsnede van de stedelijke samenleving vormden, zij het dat notoire zondaren als dronkaards en prostituees, bij voorbaat al geen lidmaat van de betreffende gemeenten zullen zijn geworden.²⁴⁵

Bij alle drie de bestudeerde gezindten lijkt de tucht voor een belangrijk deel op zichzelf te hebben gefunctioneerd. Er zijn, bijvoorbeeld in het geval van overspel, twist of beledigingen, niet of nauwelijks verwijzingen naar wereldlijke instanties. Ook door middel van *record linkage* konden maar enkele tuchtgevallen uit de notulen van de gereformeerde kerken in andere archieven worden teruggevonden; de doopsgezinden bedienden zich bij onderlinge problemen überhaupt niet van rechtbanken. Maar ook hier geldt dat niet met de stille censuur is gerekend. Eventuele overlapping moet daardoor noodgedwongen buiten beeld blijven. Toch is het een teken aan de wand dat ge-

²⁴⁵ Kloek, 'Toezicht', 119. Vgl. Abels, *Nieuw en ongezien*, 108-110; Schilling, 'Reformierte Kirchenzucht', 306.

reformeerde opzieners zich niet officieel uitspraken over zaken die ook elders dienden. Ze hielden zich kennelijk goed aan de wens van de overheid om zich niet teveel op haar terrein als handhaver van de openbare orde te begeven. Bij wangedrag van lidmaten dat al elders aanhangig was gemaakt, pasten ze mogelijk slechts stille tucht toe.

Over het algemeen erkenden veel afgehouden lidmaten na verloop van tijd hun zonden, om terug te kunnen keren tot de avondmaalsgemeenschap. De Nederduitse gereformeerde kerkenraad liet tussen 1664 en 1668 volgens de eigen notulen eenentwintig lidmaten weer tot het avondmaal toe. Zeker vijftien daarvan waren nog in diezelfde periode onder censuur gesteld.²⁴⁶ De gemiddelde tijd tussen afhouding en wederopname bedroeg een jaar en drie maanden. Deze drang tot heropname was een derde bepalende factor voor het succes van de kerkenraad in het zuiver houden van de avondmaalsgemeenschap. Overigens ligt het aantal lidmaten dat zich na een afhouding weer met de gemeente verzoende vermoedelijk hoger dan de cijfers aangeven. Het moment van heropname is niet altijd in de notulen opgenomen. Dat geldt ook voor de Waalse kerk en de doopsgezinde gemeenten, waar volgens de verslagen respectievelijk één en vier geschorste lidmaten aan het avondmaal terugkeerden. Toch zullen ook sommige gecensureerden zich definitief van hun gemeente hebben afgekeerd. Of zij zich ooit nog met de gemeente verzoenden, is onbekend.²⁴⁷

²⁴⁶ Twee lidmaten werden voor 1664 afgehouden. Van vijf kerkleden is geen ingangsdatum gevonden.

²⁴⁷ Vgl. Kloek, 'Toezicht', 99; Van Lieburg, *De nadere reformatie in Utrecht*, 91.